

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

NƏCƏFOV VÜSAL ƏLƏMDAR oğlunun
(Magistranın A.S.A)

“Özəl banklarda aktiv və passivlərin idarə olunması” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı

060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşma

“Maliyyə menecmenti”

Elmi rəhbər:

Magistr programının rəhbəri:

i.e.d. prof. A.E.Kərimov
G.Q.Məmmədova

i.f.d., b/m

Kafedra müdiri

i.e.d. prof. Ə.Ə.Ələkbərov

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
FƏSİL I. Bank aktiv və passivlərinin elmi-nəzəri səciyyələndirilməsi	
1.1 İdarəetmə obyektini kimi bank passivlərinin iqtisadi mahiyyəti.....	6
1.2 Bank aktivləri və bankın iqtisadi potensialı.....	10
1.3 Bank passivlərinin və aktivlərinin keyfiyyəti problemi.....	19
FƏSİL II. Bank aktiv və passivlərinin idarə edilməsi	
2.1 Bank aktiv və passivlərinin idarə edilməsi konsepsiyaları.....	22
2.2 Bank aktiv və passivlərinin idarə edilməsi metodları və alətləri.....	35
2.3 Bank aktiv və passivlərinin idarə edilməsinin bank likvidliyinə təsiri.....	41
FƏSİL III. Bank aktiv və passivlərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi	
3.1 Böhran şəraitində bank aktiv və passivlərinin idarə edilməsi xüsusiyyətləri.....	50
3.2 Bank aktiv və passivlərinin idarə edilməsində xarici təcrübənin rolu.....	59
3.3 Bank aktiv və passivləri üzrə risklərinin idarə edilməsi təkmilləşdirilməsi.....	75
Nəticə	86
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	94

Giriş

Tədqiqatın aktuallığı. Müasir dövrdə dünyanın hər bir ölkəsində makro və mikro səviyyələrdə, qloballaşan iqtisadi sistemlərdə qeyri-müəyyənliklər, riskli hallar davam etdiyindən bank resursları və onların effektiv idarə olunması problemi aktualıq kəsb edir.

Banklara etimadın mühüm amili kimi əmanətlərin sığortalanması mexanizminin təkmilləşdirilməsi əmanətlərin investisiya resurslarına transformasiyasında, milli bank sisteminin daxili İnvestisiya bazarında fəallığının artması isə iqtisadi təhlükəsizliyin təminatında həlledici rola malikdir. Odur ki, bank sisteminin dayanıqlığı üçün potensial təhlükələr, o cümlədən aqrar iqtisadiyyata xarici investorların nəzərdə tutulan limitləri aşması və nəticədə investisiya siyasətinin təhlükəsizlik tələblərinə cavab verməməsi, ümumiyyətlə pul-kredit siyasətində və onun reallaşdırılması mexanizmində çatışmazlıqlar xüsusi araşdırılmalıdır.

Təqdim olunan dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığı yuxarıda qeyd olunan və bir sıra digər amillərlə şərtlənir.

Problemin öyrənilməsi vəziyyəti. Azərbaycanın maliyyə alimlərinin, bank-maliyyə sahəsinin tədqiqatçılarının bir çox nümayəndələrinin problemə müxtəlif istiqamətlərdən səmərəli yanaşmaları və əldə etdikləri nəticələr problemin həllində mühüm addımlar hesab olunmalıdır. Belə ki, bank resursları və onların effektiv idarə olunması aspektləri problemlərinin nəzəri, metodoloji və praktiki cəhətləri Z.Ə. Səmədzadə, A.F. Abbasov, Ş.Ə. Abdullayev, B.X. Ataşov, D.A. Bağirov, M.M. Bağirov, I.V. Əhmədov, M.X. Həsənli, M.C. Hüseynov, H.A. Xəlillov, S.M. Məmmədov, Z.M. Məmmədov, M.M. Sadıqov, S.V. Salahov, R.A. Bəşirov, X.Ə. Hüseynov və Azərbaycanın bir sıra iqtisadçı alimləri, Appel Cerald, Appel Marvin, Arnold Qlen, S.N. Babiçev, E.F. Jukov, Коноплева Е.Е., А.А. Labzenko, O.İ. Lavruşin, B.B. Maslennikov, H.A. Попов, V.K. Sənçəqov, E.B. Серова, А.П. Тулупникова və başqa xarici ölkə alimləri tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Bank resursları və onların effektiv idarə olunması aspektlərinin formalaşması, iqtisadi tələblərə uyğun inkişafının müxtəlif cəhətlərini araşdırsalar da, xüsusi olaraq

həmin problemləri öyrənməyi qarşılarına məqsəd qoymamışlar. Bank resursları və onların effektiv idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi imkanlarını qiymətləndirərək, onların gerçəkləşdirilməsinin vasitə və istiqamətlərini əsaslandırmağa və bir sıra digər məsələlərin həllinə ehtiyac vardır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri - Bank resursları və onların effektiv idarə olunması aspektlərinin araşdırılması prosesində aşağıdakı əsas vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Bank aktiv və passivlərinin elmi-nəzəri səciyyələndirilməsi
- İdarəetmə obyektini kimi bank passivlərinin iqtisadi mahiyyətinin təhlili
- Bank aktivləri və bankın iqtisadi potensialı araşdırılması
- Bank passivlərinin və aktivlərinin keyfiyyəti probleminin öyrənilməsi
- Bank aktiv və passivlərinin idarə edilməsi metodları və alətləri tədqiqi
- Bank aktiv və passivlərinin idarə edilməsinin bank likvidliyinə təsirinin müəyyənləşdirilməsi
- Bank aktiv və passivlərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi
- Böhran şəraitində bank aktiv və passivlərinin idarə edilməsi xüsusiyyətləri tədqiqi
- Bank aktiv və passivlərinin idarə edilməsində xarici təcrübənin rolunun öyrənilməsi

- **Tədqiqatın obyekti** - Azərbaycan Respublikası ərazisindəki bankların fəaliyyətidir.

- **Tədqiqatın predmeti** - bazar münasibətləri şəraitində bank resurslarının fəaliyyətini, iqtisadi meyarları baxımından bank əməliyyatlarının miqyası və səmərəliliyini şərtləndirən meyillər, qanunauyğunlar, bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi və nəzarət sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanlarını müəyyən edən amillərdir.

- **Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları.** Nəzəri əsas kimi ölkəmizin və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin bank fəaliyyətinin resus amilinə dair tədqiqatları, Azərbaycan Respublikası Prezidentini fərman və qərarları, Milli Məclisin qəbul etdiyi qanunlar, Nazirlər Kabinetinin qərarları, qanunvericilik aktları, Mərkəzi Bankın qərarları və normativ sənədləri götürülmüşdür.

Tədqiqatın informasiya bazasını - Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının, Dövlət Statistika Komitəsinin, Maliyyə və İqtisadi İnkişaf Nazirliklərinin, Azərbaycan Mərkəzi Bankının, Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının, müvafiq elmi-tədqiqat institutlarının məlumatları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Bankların xüsusi kapitalının effektiv idarə olunması yollarının müfəssəl şəkildə tədqiq olunması;

-Bankların resus siyasətinin təkmilləşdirilməsi imkanlarının müəyyənləşdirilməsi;

-Banklardakı əmanətlərin sığortalanması sistemi və onun bank resurslarına təsirinə dair təkliflərin verilməsi;

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiyada əsaslandırılan nəzəri-metodik müddəalar və təcrübi tövsiyələr bank resuslarının səmərəliliyi və milli bank sisteminin tələblərinə uyğunluğunu qiymətləndirmək, müvafiq tənzimləmə və nəzarət mexanizmini təkmilləşdirmək istiqamətində prosesləri sürətləndirməyə imkan verir.

Tədqiqatın nəticələrinin tətbiqi - əsas nəzəri müddəalar və dissertasiyanın nəticələrinə dair 1 məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

FƏSİL I. BANK AKTİV VƏ PASSİVLƏRİNİN ELMİ-NƏZƏRİ SƏCİYYƏLƏNDİRİLMƏSİ

1.1 İdarəetmə obyektini kimi bank passivlərinin iqtisadi mahiyyəti

Kommersiya banklarının fəaliyyətində qaynaq bazası aktiv əməliyyatların miqyası və istiqaməti nəticədə bank gəlirlərinin həcmi və quruluşunu müəyyənləşdirir. Ticarət bankının ehtiyatları və strukturu ümumi likvidliyinə və ümumiyyətlə maliyyə fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Bank "resursları" termini Fransız mənşəli olub «ressources» sözündən qaynaqlanır mənası fondlar, ehtiyatların mümkün mənbələri deməkdir.

"Bank qaynaqları" konsepsiyasının şərhinə dair müxtəlif fikirlər var. Bəzən banklar tərəfindən saxlanılan aktivlərin bir sıra kimi müəyyən, kredit və digər fəal əməliyyatlar üçün onların istifadə olunur.

Bank resurslarının mənbələri banklar tərəfindən passiv əməliyyatlar aparmaq nəticəsində yaranır. Ümumi təbiətə baxmayaraq, bu əməliyyatlar olduqca müxtəlifdir. Bankın balansında əks olunmanın səbəbləri və təşəbbüskarı, həyata keçirilmə üsulları və texnologiyaları, sənədləşdirilməsi, keçirilməsi üçün əsaslar.

Passiv bank əməliyyatlarının dörd növü var:

Bankın qiymətli kağızlarının (səhmlərinin) ilkin emissiyası;

Bankın mənfəətindən vəsaitlərin formalaşması və ya artımı ilə əlaqədar ayırmaları;
digər banklardan kredit almaq;

depozit əməliyyatları.

Passiv əməliyyatlar artıq dövriyyəyə buraxılan banklarda pul yığmağa imkan verir. Yeni resurslar fəal əməliyyatlar nəticəsində bank sistemində yaradılıb [18, s. 20].

Kommersiya bankı müəyyən passiv əməliyyatları həyata keçirərkən, özünün və cəlb edilən müxtəlif növ resursları yaradır. Bu, bankın resurslarının bölüşdürülməsi üçün ən ümumi üsuldur.

Passiv əməliyyatlarda passiv hissədəki qalıq pul vəsaiti çoxalır, passiv hissə

aktiv passiv hissədəki aktiv hissənin önünə keçir. Passiv əməliyyatlar sayəsində dövriyyədə olan pullar banklara yönləndirilir. Banklarda yeni resursların yaradılması aktiv əməliyyatlarla bağlıdır. Burada ən çox pay kreditləşmə əməliyyatlarına düşür.

Hər bir bankın fəaliyyətinin genişliyi onun sərəncamında olan resursların miqdarı ilə təyin olunur.

Bank resursu – kommersiya banklarının sərəncamında olur və bankların aktiv və başqa digər əməliyyatlarını yerinə yetirilməsi üçün kommersiya banklarının istifadə etdikləri pul vəsaitlərinin toplusudur. Bankın resursları aşağıdakı mənbələrdən təşkil edilir:

- Bankın xüsusi kapitalı; Cəlb olunmuş vəsait; Borc vəsaiti

Milli Bankın resurslarını təmin etmək şərtlərinə əsasən, müəyyən layihələrə və müştərilərə borc verilməsi üçün banklar tərəfindən hədəf alın və istifadə edilə bilər.

Bank vəsaitlərin mənbələri, onun ehtiyatlarının təsnifatı əsas xüsusiyyəti, lakin bankın resursları və ehtiyatları hesabına bankın likvidlik və gəlirlilik resurs xüsusi bir növü təsiri kimi digər meyarlar görə təsnif edilə bilər.

Resursların dəyərini nəzərə alaraq, biz üç qrupa şərti şəkildə ayıra bilərik: azad, ucuz və bahalı. Sərbəst resursları əsasən bankın öz vəsaitinin bir hissəsidir, mənbəyi mənfəətdir. Pulsuz resurslar, faizlərin ödənilmədiyi müştəri hesablarında olan qalıqları təmsil edən resurs ola bilər. Bir qayda olaraq, ucuz ehtiyatlar tələb olunan depozitlərdir. Bazarlara banklararası bazarda alınmış təcili depozitlər və resurslar hesab edilə bilər.

Cəlb edilmiş resurslar müştərilərə görə təsnif edilə bilər: banklar, hüquqi şəxslər, fiziki şəxslər.

"Bank resurslarının strukturu" konsepsiyası mövcuddur. Bəzi bank resurslarının səhmlərinin ümumi həcmdə nisbəti deməkdir. Bank resurslarının strukturu bir çox amillərdən asılıdır: bankın növü (universal, ixtisaslaşmış); Bankın valyuta və fərdi vəsaitlərlə əməliyyatları həyata keçirmək üçün imkan verən müvafiq hüququnun mövcudluğu; bankın müddəti; müştərilərin tərkibi, bankın təşkilati forması, kredit kapital bazarının vəziyyəti və s.

Kommersiya bankının öz vəsaiti onun tərəfindən yaradılan vəsaitlərdən və cari ildə və son illər ərzində bankın fəaliyyətindən əldə etdiyi mənfəətdən ibarətdir. Bankın vəsaitləri öz vəsaitlərinin əsasını təşkil edir. Hər birinin xüsusi bir məqsədi vardır. Onlar müştərilərin banka olan inancını təmin etmək və kreditorların davamlılığını razı salmağa çağırırlar. Öz vəsaitlərinin ən vacib funksiyası bankın əmanətçilərə öhdəlikləri üçün girov kimi xidmət etməkdir.

Bankın öz vəsaitlərinin formalaşması üçün müxtəlif mənbələr və prosedurlar mövcuddur.

Bankın fəaliyyətinin tənzimlənməsi qaydalarına uyğun olaraq, bankın öz kapitalı əsas və əlavə kapitaldan, törəmə hüquqi şəxslərə investisiyaların azaldılmasından; kredit riskinə məruz qalan aktivlər üzrə ehtimal olunan zərərləri əhatə edən açıqlanmamış ehtiyat; qiymətli kağızların dəyərsizləşməsi üçün inkişaf etdirilməmiş ehtiyat; immobilizasiya, eləcə də əlavə kapital mənbələrində nəzərə alınan hissədə rezident banklara subordinasiya olunmuş kreditlər təqdim etmişdir.

Əsas kapital qeydə alınmış nizamnamə kapitaldan (kapitaldan) ibarətdir; emissiya fərqləri; mənfəətdən yaranan (dividend fondu istisna olmaqla) bankın vəsaitləri; yuxarıda göstərilən vəsaitlərdə xarici valyutanın sərbəst konvertasiya edilə bilən valyutada yenidən qiymətləndirilməsindən realizə edilməmiş məzənnə fərqləri; keçmiş illər üzrə mənfəət, iştirakçılardan (səhmdarlar) bank tərəfindən satın alınmış öz səhmlərini çıxartmaq; əvvəlki illərin zərərləri; hesabat ilinin və keçən ilin zərərləri.

Əlavə kapital hesabat ilinin mənfəətini daxil edir; bir əvvəlki ilin təsdiqlənməmiş bölüşdürülməmiş mənfəəti; hesabat və əvvəlki ilin mənfəət əldə vəsaitlər, xarici audit şirkəti tərəfindən təsdiq deyil; qismən dönərli valyutada faiz azalması ilə qiymətləndirilir, (əsas kapitalla aid dividendlərin və fondlar başqa) mənfəət hesabına formalaşır reallaşmamış səlahiyyətli fonduna xarici valyuta yenidən qiymətləndirilməsi məzənnəsi fərqləri (kapital), emissiya fərq və bank fondları; Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə istehsal əsas aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi; "Mülkiyyət" şəxsi özəlləşdirmə çeklərinin yenidən, bir azalan

faiz hesablanan; məbləğində subordinasiya krediti (kredit, depozit) kapitalının 50% -dən çox deyil.

Bankçılıq təşkilatında başlanğıc nöqtəsi bankın nizamnamə fondunun (kapitalın) yaradılmasıdır. Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məbləğlərdə onun yaradılması hüquqi şəxs kimi bankın qeydiyyatı üçün bir şərtidir. Yeni qurulan bankın iqtisadi və ticari fəaliyyətinə başlamağa və kredit təşkilatının fəaliyyət göstərdiyi bütün dövr ərzində onun mövcudluğunun iqtisadi əsasları qanunverici fonda qoyulmuş vəsaitin başlanğıc kapitalını təmsil edir.

Belarus Respublikası Milli Bankının tapşırıqlarına əsasən, yeni yaradılmış banklar üçün nizamnamə fondunun minimum məbləği Belarus rubllarında 5,0 milyon avroya bərabər məbləğdə müəyyənləşdirilir.

Bankın nizamnamə kapitalına əmanət edilən əmanətlərin məbləği (nağd pul qoyuluşları) bu bankın nizamnamə kapitalının 20 faizindən artıq ola bilməz.

Bankların resurs bazasının tərkibində məsələsini nəzərə alaraq bank öhdəliklərinin strukturu onun xüsusiyyətləri təsərrüfat subyektlərinin öhdəliklərinin strukturunda ilə müqayisədə qeyd etmək lazımdır. Bankın öz vəsaitlərinin nisbətən az payı qaldırılan vəsaitlərin payına nisbətdədir. Bu, bir sıra səbəblərdəndir. Birincisi, banklar, onların fəaliyyətinin təbiətində, müştərilərin müvəqqəti olaraq azad fondlarının yenidən bölüşdürülməsində iştirak edirlər. Əsasən "xarici" işlə təmin olunur.

Müxtəlif banklardan olan öz vəsaitləri ümumi ehtiyatların miqdarında daha çox payı təşkil edə bilər. Bu əsasən bankın fəaliyyəti və davam edən resurs siyasətinin müddətindən asılıdır. Yeni qurulan bank öz öhdəliyi ilə yaradılan və qanuni fonda əmanət fondları ilə təmsil olunmuş bütün öhdəliklərə malikdir. Bəzi hallarda, banklar müştərilərdən alınan vəsaitlərin məbləğinin azaldılması və öz fondlarını artıraraq resurs bazasını ucuzlaşdırmaq üçün məqsədyönlü siyasət aparırlar.

Bazar iqtisadiyyatında, sərmayə artımı (nizamnamə kapitalının artırılması üçün) geniş bankın konsolidasiya əlamətidir. Əlavə vəsaitlər təklif olunan xidmətlərin çeşidini artırmaq, filial şəbəkəsini genişləndirmək, yeni bazar və müştərilərin

axtarışında bankın məhsullarını və xidmətlərini diversifikasiya etmək imkanı verir. Kapital artımı perspektivli bir tədbirdir və sürət təsirini və aktivlərin qayıtmasını azaltmaqla gəlirlilikdə müvəqqəti azalmaya səbəb ola bilər.

Bankın öz kapitalı fəaliyyətində bir sıra mühüm funksiyaları yerinə yetirir. Üç əsas funksiya var: qoruyucu, əməliyyat və tənzimləmə. Bankın əsas prinsipləri təhlükəsizlik və likvidlik olduğundan, bankın öz kapitalının funksiyaları arasında qoruyucu funksiya əsas hesab olunur. Bu, əmanətçilərin maraqlarını qorumaqdır, çünki səhm kapitalı ləğv edildikdə bankın öhdəliklərinə görə vəsaitlərin ödənilməsi mənbəyi ola bilər. Bundan əlavə, bankın kapitalı bir növ qoruyucu maneə rolunu oynayır və gözlənilməz xərclər və zərərlər halında banka fəaliyyətini davam etdirməyə imkan verir. Bunun üçün xüsusi vəsaitlər və ehtiyatlar istifadə edilə bilər və ən azı, səhm kapitalının bir hissəsi zərərləri ödəmək üçün istifadə oluna bilər.

Əməliyyat funksiyası ehtiyatları, fondları və onun paytaxtı etmək mənfəət hesabına bank, əsas vəsaitlərin formalaşması dəyəri keçirə bilər qeyri-maddi aktivlərin əldə edilməsi məqsədilə, digər şəxslərin və daha səlahiyyətli vəsait investisiya etmək edir. Bank əməliyyat ilkin mərhələdə bir dəyəri kapital üçün vəsaitlərin mənbəyi kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunun hesabına bütün prioritet xərclər və aktiv əməliyyatlar həyata keçirilir. Bu bank, yüksək məhsuldar, lakin riskli əməliyyatları aparmaq uzunmüddətli aktivlərə investisiyalar etmək üçün imkan verir kimi kapitalın sonrakı rolu ki, "heç-heçə" müştəri hesabları üçün təhlükəli olan xərcləri həyata keçirmək ki, az əhəmiyyətli deyil.

Bankın öz kapitalı onun kommərsiya fəaliyyətinin əsasını təşkil edir, bankın maliyyə sabitliyini və ödəmə qabiliyyətini təmin edir, bankın müxtəlif risklərinin nəticəsi olan gözlənilməz xərclərin mənbəyi kimi xidmət edir.

1.2 Bank aktivləri və bankın iqtisadi potensialı

Aktiv əməliyyatlar vasitəsilə banklar onların sərəncamında olan ehtiyatları gəlir əldə edilməsi üçün yerləşdirir. Bankın aktiv əməliyyatları müəssisələrin və

təşkilatların istehsal, sosial, investisiya və elmi fəaliyyətlərinin qısamüddətli və uzunmüddətli kreditləşdirilməsi, əhaliyə istehlak ssudalarının verilməsi, qiymətli kağızların əldə edilməsi, lizinq, faktoring, innovasiya maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi, müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətində bank vəsaitləri ilə işgüzar iştirak, digər bəndə verilən ssudalardan ibarətdir.

Bankın aktiv əməliyyatları iqtisadi məzmununa görə aşağıdakılara bölünür:

- ◆ ssuda əməliyyatları;
- ◆ hesablaşma əməliyyatları;
- ◆ kassa əməliyyatları;
- ◆ investisiya və fond əməliyyatları;
- ◆ zəmanət əməliyyatları.

Ssuda əməliyyatları borcalana vəsaitlərin müddətli, qaytarılma və öhdəlik şərtləri əsasında göstərilən əməliyyatlardır. Vensellərin alınması və ya vensellərin zəmanət olaraq qəbulu ilə əlaqədar olan ssuda əməliyyatları hesablaşma (ssuda-hesabat) əməliyyatlarından ibarətdir.

«Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» qanunda nəzərə alınmışdır ki, kredit təşkilatı daşınan və daşınmaz əmlak, dövlət və digər qiymətli kağızlar, zəmanətlər və dövlət qanunlarına müvafiq digər öhdəliklər zəmanət qoyulmaqla kreditlər təqdim edə bilər.

Ssuda əməliyyatlarının növləri kifayət qədər müxtəlifdir. Onlar aşağıdakı əlamətlərinə görə qruplara bölünür:

- ◆ Borcalanın növü;
- ◆ Təminat növü;
- ◆ Kreditləşdirmə müddəti;
- ◆ Təyinat (kreditləşdirmə obyektləri);
- ◆ Açılan hesabın növü;
- ◆ Vəsaitlərin verilmə qaydası;
- ◆ Ssudanın bağlanması metodu;
- ◆ Faizlərin hesablanması və bağlanması qaydası;

- ◆ Risk dərəcəsi;
- ◆ Rəsmiləşdirilən sənədlərin növü;
- ◆ Vəsaitlərin dövriyyə xarakteri və s.

Borc alanın növünə görə:

- hüquqi şəxslərə verilən ssudalar: Kommersiya təşkilatlarına (müəssisələrə, təşkilatlara, o cümlədən banklara, şirkətlərə, firmalara), qeyri-kommersiya və hakimiyyət orqanlarına;
- fiziki şəxslərə verilən ssudalar.

Kreditorun növündən asılı olaraq ssudalar təsnifləşdirilir:

- Bank ssudaları (ayrı-ayrı banklar və bank konsorsiumları, birləşmələri tərəfindən təqdim edilən, bunun sayəsində də konsorsial adlanan kreditlər yaranır);
- Qeyri-bank kredit təşkilatlarının ssudası (lombardların, kirayə məntəqələrinin, qarşılıqlı yardım kassalarının, kredit kooperativlərinin, tikinti cəmiyyətlərinin, təqaüd fondlarının və s.);
- Müəssisə və təşkilatlar tərəfindən borc alanlara verilən ssudalar (kommersiya kreditləşdirilməsi qaydasında və ya əhaliyə ticarət təşkilatları tərəfindən verilən möhlətli ödəniş ssudaları).

Təminat növü üzrə:

1. təminatlı (blann),
2. təminatlı ssudalar (girov, zəmanət, zəmanlik, sığorta vasitəsilə) mövcuddur.

Bankın təminat tələb etdiyi əsas səbəb borcalanın ssudanı vaxtında və tam olaraq qaytarmaq qabiliyyətinin və ya istəyinin olmaması zamanı ziyana düşmək riskindən sığortalanmaqdan ibarətdir. Kreditin təminatı, onun sığortalanması kreditin ödənilməməsi riskini azaldır. Bununla yanaşı, kredit işçisi üçün ssudanın borcalanın gəliri hesabına ödənilməsi daha üstündür. Ssudanın təminatı girov, zəmanət, zəmanlik, sığorta ola bilər. Onun kimi müxtəlif növ aktivlər çıxış edə bilər.

Müştərinin kifayət qədər təminatı olmadığı və yüksək riskli əməliyyatlar üçün ssuda almaq məqsədilə müraciət etdiyi halda bank kreditin sığorta təşkilatlarında sığortalanması zamanı onun verilməsinin məqsəduyğunluğu haqqında məsələni

nəzərdən keçirir. Bu əməliyyat «kreditin bağlanmaması riskinin sığortalanması» adını daşıyır. Onu kredit müqaviləsi məbləğindən müəyyən faiz əldə edərək sığorta cəmiyyəti həyata keçirir [10, 139].

Kreditləşdirmə müddəti üzrə ssudalar:

- qısamüddətli (bir gündən bir ilədək olan müddətə verilən ssudalar);
- ortamüddətli (bir ildən üç-beş ilədək müddətə verilən ssudalar);
- uzunmüddətli (üç-beş ildən yuxarı müddətə verilən ssudalar) növlərə bölünür.

Banklar ssuda verərək onları qısamüddətli (bir ilədək) və uzunmüddətli ssudalara (bir ildən yuxarı) bölür. Qısamüddətli ssuda müəyyən bir müddət üçün (bir ilədək) və ya tələb olunanadək müddətə rəsmiləşdirilə bilər. Tələb olunanadək ssudalar müəyyən bir müddətə malik deyildir. Bank onun bağlanmasını istənilən zaman tələb edə bilər. Bu növ ssudanın təqdim edilməsi zamanı borc alanın maliyyə vəziyyətinin normal olması və onun aktivlərinin qısa müddət ərzində nəğd pula çevrilmə qabiliyyəti müəyyənləşdirilir.

Kreditləşdirmə obyektləri üzrə:

Respublikamızda ssudalar məqsədli və məqsədsiz ssudalar olmaqla iki yerə bölünür.

Məqsədli ssudalara istehsal prosesinin təminatı üçün maddi dəyərlərin ödənilməsinə verilən kreditlər, cari vasitəçilik əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün verilən kreditlər, yaşayış yerlərinin tikilişi və əldə edilməsi üçün verilən kreditlər, dövrüyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasına verilən kreditlər və s. aid olunur.

Məqsədsiz kreditlərə isə misal olaraq müvəqqəti ehtiyacların ödənilməsi üçün verilən kreditləri göstərmək olar.

Şərqi Avropa ölkələrinin və Azərbaycanın təcrübəsi onu göstərir ki, bazar münasibətləri və bənzərlərinin müstəqilliyi inkişaf etdikcə onların kredit yatırımlarının quruluşu dəyişir və yeni kreditləşdirmə obyektləri meydana gəlir. Bu isə öz növbəsində kommərsiya bankının, eləcə də bütünlükdə bank sisteminin təşkilatı quruluşuna təsir edir.

Sahəvi əlamət üzrə: ssudalar banırlar tərəfindən sənaye, kənd təsərrüfatı,

ticarət, nəqliyyat və s. müəssisələrə verilən ssudalara bölünür.

Açılan hesab növü üzrə: ayrı-ayrı ssuda hesablarında təqdim edilən və ya müştərinin bank qarşısındakı öhdəliklərin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutan xüsusi ssuda hesablarında kreditləşdirmədən ibarət olan bir dəfəlik ssudalar mövcuddur.

Ssudanın bağlanması metodu üzrə: birdəfəlik bağlanan və möhlətli ödənişlə verilən ssudalar mövcuddur. Möhlətsiz ödənişli kreditlər mühüm xüsusiyyətə malikdir: bu kreditlərə əsasən ssuda üzrə borcun və faizlərin bağlanması eyni zamanda həyata keçirilir.

Möhlətli ödənişlə verilən ssudalara aşağıdakılar daxildir: ssudanın bərabər şəkildə ödənilməklə bağlanması (hər ay, hər rüb və s.); ssudanın qeyri-bərabər şəkildə ödənilməklə bağlanması (ssudanın bağlanması üçün ödənişin məbləği müəyyən amillərdən asılı olaraq dəyişir; artır və ya azalır); ssudanın qeyri-bərabər və qeyri-dövri şəkildə ödənilməklə bağlanması. Möhlətli ödənişli ssudanın verilməsi zamanı müqavilənin qüvvədə olduğu müddət ərzində ssuda məbləğinin hissələrlə ödənilməsi prinsipi fəaliyyət göstərir. Ssudanın bu növ bağlanma qaydası borc alan üçün borcun birdəfəlik ödənilməsi qaydasına nisbətən daha asandır.

Bank üçün ssudanın dövrü olaraq müqavilənin qüvvədə olduğu müddət ərzində bağlanması daha sərfəlidir, çünki bu kreditin dövriyyəsinə tezləşdirir və yeni yatırımlar üçün kredit ehtiyatlarını azad edir.

Bundan əlavə ssudaların imtiyazlı müddətli və imtiyazsız müddətli ssudalara bölünməsi də mümkündür.

Faizlərin hesablanması və bağlanması qaydasına görə ssudalar aşağıdakı kimi təsnif edilir;

Ssudanın təqdim edilməsi zamanı faizlərinin ödənilməsinin saxlanması; Kreditin bağlanması anında faizlərin ödənilməsi və bütün istifadə müddəti ərzində bərabər ödənişlərlə faizlərin ödənilməsi (hər rüb, yarım ildə bir dəfə və ya xüsusi olaraq razılaşdırılmış qrafik üzrə).

Bundan başqa həmçinin annuitet ödənişli ssuda, daha doğrusu, ssudadan

istifadə müqabilində əsas borcun faizlərlə eyni zamanda ödənilməsinin həyata keçirilməsi ilə olan ssuda kimi anlayış da mövcuddur.

Vəsaitlərin dövriyyə xarakteri üzrə ssudalar aşağıdakılara bölünür:

- a) mövsümi və qeyri mövsümi,
- b) birdəfəlik və bərpa olunan (revolver, rollever).

Revolver kreditlər qrupuna bir qayda olaraq müştərilərə kredit kartları üzrə təqdim edilən kreditlər və ya vahid aktiv-passiv hesablar üzrə overdraft, kontokorrent kredit və s. formasında verilən kreditlər daxil edilir. Buna misal olaraq istehlak ssudalarının üç qrupa bölündüyü (məhlətli ödənişli ssudalar, revolver və məhlətsiz ödənişli ssudalar) ABŞ təcrübəsini göstərmək olar.

Məhlətli ödənişli kredit faizlərin dövrü olaraq bağlanması ibarətdir. Bir çox hallarda borcalan bu növ krediti malların alınması və ya digər xərclərin ödənilməsi üçün əldə edir və krediti hər ay bərabər hissələrlə bağlamaq öhdəliyi götürür [8, 112].

Kredit kartları üzrə verilən kreditlər və cari hesablar üzrə overdraft normal olaraq məhlətli ödənişli kreditlər qrupuna aid edilə bilər, çünki kartlar üzrə də dövrü ödənişlər həyata keçirilir, lakin kartlar bir sıra digər xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu xüsusiyyətlər də kartları kreditlərin ayrıca bir qrupuna ayırmağa imkan verir.

Məhlətli ödənişli ssudaların bağlanma müddəti ABŞ-da adətən iki ildən beş ilədək təşkil edir. Ssudaların həcmi geniş miqyasda dəyişir. Bu növ kreditlər bir çox hallarda kiçik məbləğlərə verilir, lakin eyni zamanda onlar üzrə kreditləşdirmə obyektini avtomobil, yaxta, təyyarə və dəyəri 100 min ABŞ dollarından artıq olan digər iri alışlardan ibarət ola bilər.

Revolver kreditlərdən fərqli olaraq məhlətli ödənişli ssudaların əksəriyyəti təminatlı kreditlərdir.

Məhlətli ödənişli kreditlər birbaşa bank krediti formasını ala bilər. Birbaşa bank kreditinin verilməsi zamanı bank və borcalan (ssuda istifadəçisi) arasında kredit müqaviləsi bağlanır.

Dolayısı bank krediti bank və müştəri arasında kredit münasibətlərində

vasitəçinin olmasından ibarətdir. Adətən belə vasitəçi rolunda pərakəndə satış müəssisələri çıxış edir. Belə olan halda kredit müqaviləsi müştəri ilə sonradan bankdan kredit alan mağaza arasında bağlanır. Bu növ kreditləşdirmə forması ABŞ-da geniş yayılmışdır. ABŞ-da avtomobil alınması üçün verilən ssudaların 60%-dən çoxu dolaylı kreditdən ibarətdir.

Birbaşa və dolaylı bank kreditləşdirilməsi bir sıra üstün və mənfi cəhətlərə malikdir. İlk əvvəl, birbaşa bank kreditləşdirilməsini dolaylı kreditləşdirilmədən fərqləndirən əsas cəhət kreditləşdirmə obyektini dəqiq qiymətləndirməyə imkan verən, ssudanın verilməsinin iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğunluğunun aşkar edilməsinə, onun istifadəsinə, bağlanmasına fəal nəzarətin təşkil edilməsindən ibarət olan kredit prosesinin təşkilinin sadə olmasıdır. Bütün bunlar şübhəsiz ki, bank və borcalan arasında kredit münasibətlərinin təşkilinə öz müsbət təsirini göstərir.

Bankın mövqeyindən birbaşa bank kreditləşdirilməsi ilə əlaqədar olan neqativ faktorlardan dolaylı bank kreditləşdirilməsinə nisbətən daha yüksək risk səviyyəsi aid edilir. Respublikamızda müasir kreditləşdirilmə təcrübəsi bir qədər mürəkkəbdir. Bunun səbəblərinə aiddir:

- a) ssudanın verilməsindən əvvəlki mərhələdə müştərilərin krediti ödəmə qabiliyyətinin dərin təhlilini heç də bütün kommertiya bankları həyata keçirmir;
- b) krediti ödəmə qabiliyyətinin təhlil metodikası hər zaman təcrübə tələblərinə uyğun gəlmir;
- c) ssuda üzrə təminatın mövcudluğu bir çox hallarda formal xarakter daşıyır.

Həmçinin ölkənin makroiqtisadi vəziyyəti (iqtisadi, siyasi, sosial qeyri-sabitlik, inflyasiya, ödəmə böhranı və s.) də kredit prosesinin təşkilinə neqativ təsir göstərir.

Dolaylı bank kreditləşdirilməsi banka risklərin (kredit, faiz, valyuta, bazar və s.) təsirini azaltmağa imkan verir. Məsələn, hüquqi şəxslərə (ticarət təşkilatlarına, müəssisələrinə, firmalara və s.) verilən ssudalar yüksək etibarlılıq dərəcəsi ilə borc alanın (hüquqi şəxsin) krediti ödəmə qabiliyyətini, ssudanı tam və vaxtında bağlamaq imkanlarını müəyyən etməyə, fəal nəzarəti təşkil etməyə imkan verir.

Müştəri üçün isə:

a) ssudaya tələbatın yarandığı an (ticarət təşkilatında uzunmüddətli istifadə məhsullarının alınması zamanı, məsələn kredit kartı üzrə) onu əldə etməsi;

b) ssuda verilməsi üçün onun banka müraciət etməsinə ehtiyac olmaması və s. əhəmiyyət kəsb edir.

Göstərilən təsnifat şərti xarakter daşıyır, belə ki, bank təcrübəsində müəyyənləşdirilmiş təsnifata uyğun «təmiz halda» bu və ya digər ssuda növünü qeyd etmək qeyri-mümkündür. Bununla yanaşı, təqdim edilmiş təsnifat ssudaların müxtəlifliyini əks etdirir, lakin bununla bütün təsnifat meyarları bitmiş hesab olunmur.

Bütün kredit əməliyyatları müştərilərlə bağlanmış müqavilələrə müvafiq olaraq kommersion bankları tərəfindən həyata keçirilir. Ssudanın rəsmiləşdirilməsi üçün müştərilər banka kredit müqaviləsindən başqa müddətli öhdəlik (öhdəlik-tapşırıq), girov və ya zəmanət öhdəliyi və ssudanın verilməsi üçün ərizə təqdim edirlər.

Borcun tərəfindən kredit müqaviləsi üzrə öhdəliklərə əməl olunmadıqda kommersion bankı verilmiş müddətli ssudanın və ona hesablanmış faizlərin ödənilməsinə tələb etmək hüququna malikdir. Bundan əlavə, bank qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş borcun alınması üzrə bütün tədbirləri həyata keçirməlidir. Əldə edilmiş kreditlərin qaytarılması üçün borcun ödəmə qabiliyyətinin olmadığı təqdirdə (müflis olması) kommersion bankı bu barədə məsələ qaldırmaq ərizəsi ilə iqtisad məhkəməsinə müraciət etmək hüququna malikdir.

Hesablaşma əməliyyatları müştərilərin hesablarına vəsaitlərin köçürülməsi və silinməsi (onların kontragentlər qarşısında öhdəliklərinin ödənilməsi üçün) üzrə əməliyyatlardan ibarətdir. Kommersion bankları hesablaşmaları Mərkəzi Bank tərəfindən təsbit edilmiş qaydalar, forma və standartlar üzrə aparır, hər hansı növ hesablaşma əməliyyatının aparılması qaydası olmadıqda öz aralarında razılığa gəlməklə, beynəlxalq hesablaşmaların aparılması isə beynəlxalq bank təcrübəsində qəbul edilmiş qayda və qanunlara uyğun həyata keçirilir.

Kommersion bankları müvafiq ödəniş sənədinin əldə edilməsindən sonrakı əməliyyat günündən gec olmayaraq müştərinin vəsaitlərini onun hesabına

köçürməlidir. Pul vəsaitlərinin müştərinin hesabına vaxtında və ya düzgün köçürülməməsi və ya hesabdən silinməməsi zamanı kredit təşkilatı Mərkəzi Banka bu vəsaitlərin məbləğinə və Mərkəzi Bankın rəsmi faiz dərəcəsinə müvafiq olaraq cərimə faizi ödəməlidir.

Kassa əməliyyatları nağd pul vəsaitlərinin qəbulu və verilməsi üzrə əməliyyatlardır. Kassa əməliyyatlarını daha geniş olaraq nağd pul vəsaitlərinin hərəkəti, eləcə də pul vəsaitlərinin bankların müxtəlif aktiv hesablarına («Kassa» hesabı və digər banklarda müxbir hesabı da daxil olmaqla) və kommersion bankı müştərilərinin hesablarına yerləşdirilməsi, formalaşdırılması və istifadəsi ilə əlaqədar olan əməliyyatlar kimi ifadə etmək olar.

İnvestisiya əməliyyatları bank tərəfindən öz vəsaitlərinin müştərək maliyyə-təsərrüfat və kommersion məqsədlərilə qeyri-bank strukturlarının qiymətli kağızları və paylarına yatırılması əməliyyatlarıdır.

Kommersion bankının investisiya əməliyyatlarının kredit əməliyyatlarından fərqi ondan ibarətdir ki, investisiya əməliyyatlarının keçirilməsi təşəbbüsü bankın müştərisindən deyil, onun özündən asılıdır. Bu bankın özünün investisiya fəaliyyətidir. Fond əməliyyatları qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlardır.

Fond əməliyyatlarına aşağıdakılar aiddir:

- ◆ Vensellərlə aparılan əməliyyatlar (hesablaşma və təkrar hesablaşma əməliyyatları, veksellərin iddiası üzrə əməliyyatlar, veksəl tapşırıqlarının verilməsi, onların saxlanması və hərracda satışı üzrə əməliyyatlar);

- ◆ Fond bircalarında qiymətlənən qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlar. Zəmanət əməliyyatları bank tərəfindən müəyyən hadisənin baş verməsi zamanı müştərinin üçüncü şəxsə borcunu ödəməsi haqqında zəmanətin (zəminliyin) verilməsi üzrə əməliyyatlardır. Bu əməliyyatlar banklara həm də komissiya şəklində də gəlir gətirir. [11, 103]

Bundan əlavə, bank tərəfindən aparılan aktiv əməliyyatlara aiddir:

- ◆ Risk səviyyəsindən asılı olaraq riskli və qeyri-riskli əməliyyatlar;
- ◆ Vəsaitlərin yerləşdirilməsi xüsusiyyətindən (istiqlalından) asılı olaraq birinci

dərəcəli əməliyyatlar (vəsaitlərin müxbir hesablarda, kassada yerləşdirilməsi ilə, müştərilərə, digər banklara ssudaların verilməsi ilə bağlı olan və bəzi digər əməliyyatlar), ikincidərəcəli əməliyyatlar (vəsaitlərin ehtiyat və sığorta fondlarına köçürülməsi ilə bağlı olan əməliyyatlar) və investisiya əməliyyatları (bank vəsaitlərinin şəxsi qiymətli kağızlar portfelinə, əsas fondlara yatırılması, digər müəssisə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətində iştirakı üzrə əməliyyatlar);

Gəlirlilik səviyyəsindən asılı olaraq gəlir gətirən əməliyyatlara (yüksək gəlirli və aşağı gəlirli, sabit gəlir gətirən və qeyri-sabit gəlir gətirən əməliyyatlar) və gəlir gətirməyən əməliyyatlara (nağd pulla apanan əməliyyatlar, müxbir hesabı üzrə, Mərkəzi Bankın ehtiyat fonduna köçürmələr üzrə, faizsiz ssudaların verilməsi üzrə, ssudaların vaxtının uzadılması və möhlət verilməsi üzrə əməliyyatlar) bölünür.

1.3 Bank passivləri və aktivlərinin keyfiyyəti problemi

Bankların aktiv-passiv əməliyyatları müştərilərin tapşırığı ilə müəyyən ödəniş komissiya müqabilində həyata keçirilən komissiyon və vasitəçilik əməliyyatlarından ibarətdir. Bank əməliyyatlarının məhz bu qrupu adətən xidmətlər adlandırılır. Bu növ əməliyyatlara daxili və beynəlxalq hesablaşmaların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan hesablaşma əməliyyatları, müştərilərin tapşırığı ilə bank tərəfindən qiymətli kağızların, xarici valyutanın, qiymətli metalların alqı-satqısı üzrə trust əməliyyatları, səhmlərin və istiqraz və rəqələrinin yerləşdirilməsində vasitəçilik əməliyyatları və müştərilərə mühasibat, məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi və s. aid edilir.

Komissiya əməliyyatları banklar tərəfindən müştərilərin tapşırığı, onların adından və onların hesabına həyata keçirilən əməliyyatlardır; banklara Komissiya haqları şəklində gəlir gətirir. Bu kateqoriya əməliyyatlara aşağıdakılar aiddir:

- ◆ Debitor borcunun inrassasiyası üzrə əməliyyatlar (müştərinin tapşırığı ilə müxtəlif pul sənədləri əsasında pulların alınması);
- ◆ Köçürmə əməliyyatları;
- ◆ Ticarət-Komissiya (cari vasitəçilik) əməliyyatları (müştərilər üçün qiymətli

kağızların, qiymətli metalların alqı satqısı, lizinq, faktoring və s.);

- ◆ Trast əməliyyatlar;
- ◆ Müştərilərə hüquqi və digər xidmətlərin göstərilməsi üzrə əməliyyatlar.

Trast əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı banklar müştərinin xarici valyuta ilə olan hesablarına xüsusi diqqət yetirir. Adətən belə hesablarda olan vəsaitlərin daha sabit valyutaya çevrilməsi tövsiyə edilir. Hesablaşmaların aparılmasının asanlaşdırılması üçün bir çox banklar müştərilərin bütün valyutalarda olan vəsaitlərini ümumi şəkildə qəbul edilmiş vahidə çevirir. Müştərinin depozit valyutasının seçimi haqqında banka xüsusi tapşırıq vermədikdə onun hesabına xarici valyutada daxil olan məbləğlər istənilən valyutaya çevrilir.

Bütün bank əməliyyatları aşağıdakılara bölünür:

- ◆ likvidlik və qeyri-likvidlik əməliyyatlar;
- ◆ Valyuta əməliyyatları;
- ◆ Müntəzəm (bank tərəfindən dövrü olaraq, daim həyata keçirilən əməliyyatlar) və qeyri-müntəzəm (bank üçün təsadüfi, epizodik xarakter daşıyan əməliyyatlar);
- ◆ Balans və qeyri-balans əməliyyatları.

Sonuncu əməliyyat Kateqoriyasından daha ətraflı bəhs etmək lazımdır. Belə ki, aparıcı dünya bankları tərəfindən həyata keçirilən qeyri-balans əməliyyatlarının həcmi hal-hazırda sürətlə artmaqdadır.

«Qeyri-balans» əməliyyatları bir qayda olaraq rəsmi şəkildə dərc edilən bank balanslarında əks olunmayan və ya «Kontur hesablar» (qeyri-balans hesablan) bölməsində verilən geniş əməliyyatlardır. Qeyri-balans əməliyyatları banklar tərəfindən həm vəsaitlərin cəlb edilməsi məqsədilə (passiv əməliyyatlar), həm də onların yerləşdirilməsi məqsədilə (aktiv əməliyyatlar) həyata keçirilə bilər. Bundan başqa, əgər banklar qeyri-balans əməliyyatlarını müştərinin tapşırığına əsasən müəyyən haqq (Komissiya) müqabilində həyata keçirirsə, onlar aktiv-passiv əməliyyatlara və ya bank xidmətlərinə aid edilir.

Qeyri-balans əməliyyatlarının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların əksər hissəsi əvvəlcədən razılaşdırılmış müəyyən şərtlərin baş verməsi zamanı bankın aktiv

(bəzi hallarda passiv) əməliyyatlar həyata Keçirməx öhdəliyindən ibarətdir. Beləliklə, qeyri-balans əməliyyatlarının əxsər hissəsinin xüsusiyyəti onların şərti xarakter daşmasından ibarətdir, bu səbəbdən, onlar adətən şərti öhdəliklər adlandırılır.

Qeyri-balans əməliyyatları dünya bank fəaliyyətində yeni bir təzahür deyildir. Kredit idarələri əvvəllər də onların ayrı-ayrı növlərini məsələn, trast əməliyyatları, forvard, valyuta əməliyyatları ilə aparılan əməliyyatları həyata keçirmişdir. Lakin yaxın zamanlaradək qeyri-balans fəaliyyətinin həcmi nisbətən böyümüşdür. Bu vəziyyət 80-ci illərin əvvəllərində kəskin şəkildə dəyişmişdir. Qeyri-balans əməliyyatları bank fəaliyyətinin aparıcı istiqamətinə çevrilmişdir. Onlardan daxil olan gəlirin bank gəlirinin formalaşmasında mühüm yeri vardır. Qeyri-balans fəaliyyəti Amerika banklarında daha geniş yayılmışdır. Qeyri-balans əməliyyatlarının otuzdan çox növü mövcuddur. Onlar banklara aşağıdakı mühüm məsələləri həll etməyə imkan verir:

- ◆ risklərin (xüsusilə kredit və bazar) bazar iştirakçıları arasında bölünməsi və onların sığortalanması;
- ◆ kreditorla əlaqələrin genişləndirilməsi;
- ◆ Əlavə gəlir əldə olunması və aktivlərin gəlirliliyinin artırılması;
- ◆ Bankın nəzarət orqanları tərəfindən tələb olunan əməliyyatların artırılması zamanı kapital və aktivlər arasında nisbətin qorunması;
- ◆ Aktivlər və passivlərin idarə edilməsi;
- ◆ Etibarnamə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi.

Müasir dövrdə bank əməliyyatlarının miqyası genişləndikcə, onların təsnifatı da dəyişir.

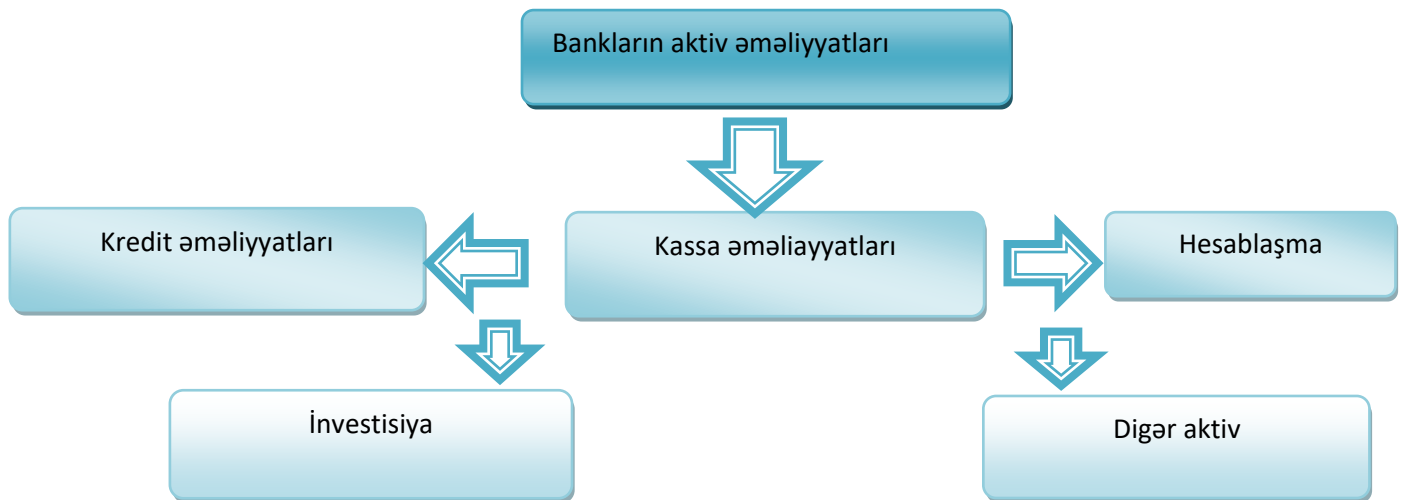
Bank passivləri və aktivlərinin keyfiyyəti problemləri, maliyyə böhranı, risk-menecment problemləri içərisində likvidlik problemi, likvidlik böhranı mühüm yer tutur. Likvidlik problemi və onunla əlaqədə olan risklər 1998-ci il və 2008-cı il dünya böhranlarından sonra daha kəskin, daha vacib bir problem kimi özünü göstərmişdir.

FƏSİL II. BANK AKTİV VƏ PASSİVLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

2.1 Bank aktiv və passivlərinin idarə edilməsi konsepsiyaları

Dünyanın hər yerində olduğu kimi kommersiya bankları qanunvericiliyin izin verdiyi əməliyyatları həyata keçirirlər. Ümumi olaraq götürsək kommersiya banklarının apardığı əməliyyatlar 3 qrupa ayrılır: 1) aktiv əməliyyatlar 2) passiv əməliyyatlar 3) vasitəçilik əməliyyatları.

Kommersiya banklarının aktiv əməliyyatları deyildikdə hər kəsin bildiyi kimi gəlir əldə etmək üçün kommersiya banklarının öz vəsaitini və yaxud da kommersiya banklarına cəlb olunmuş vəsaitləri kredit şəklində istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Kommersiya banklarının bu əməliyyatlarında öz müştərilərinə ssuda verir və müəyyən müddətdən sonra faizlə birlikdə geri alınması nəzərdə tutulur. Aktiv əməliyyatları yerinə yetirərkən kommersiya bankları cəlb edilmiş vəsaitləri ehtiyacı olanlar arasında bölüşdürür və burada kreditor rolunda çıxış edir. Hər bir bankda olduğu kimi kommersiya bankındada əsas məqsəd mənfəət əldə etməkdir və kommersiya bankları mənfəət əldə etmək üçün bu əməliyyatlardan istifadə edirlər. Bankların yerinə yetirdiyi aktiv əməliyyatlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Sxem 2.1. Bankların yerinə yetirdiyi aktiv əməliyyatlar

Azərbaycandakı kommertiya banklarının gəlirli fəaliyyət göstərməsi kredit əməliyyatlarından asılıdır. Kredit əməliyyatı pul vəsaitlərinin müvəqqəti istifadə üçün qaytarılmaq şərti ilə və ödənilməsi şərti ilə yerləşdirilməsində borc verən və yaxud kreditor və borc alan yəni debitor arasındakı münasibətdir.

İqtisadiyyatda kapitalın dövriyyə etməsi nəticəsində sahibkarların əlində olan sərbəst pul vəsaitləri istifadə edilməlidir. İstehsal prosesi zamanı əsas kapital bütünlüklə istifadə edilir, öz dəyərinin bir qismini yeni yaradılmış əmtəəyə ötürür. Dövriyyə kapitalının iqtisadiyyatda hərəkəti zamanı müvəqqəti pul yaranır. Yeni məhsul alınana kimi həmin pul sahibkarın əlində qalır toplanır və bu pul istifadə edilməzsə və olduğu yerdə qalarsa heç də sahibkara gəlir gətirməz. Bunun üçün də bankların apardığı kredit əməliyyatları bazar iqtisadiyyatı şəraitində vacibdir. Sahibkarlar banklardan əldə etdiyi krediti hər hansı istehsala qoyurlar əldə etdikləri mənfəətin bir hissəsini mənimsəyir digərini isə kredit götürdükləri banka faizlə ödəyirlər. Banklar müştərilərdən sərbəst pulları aşağı faizlə qəbul edir yüksək faizlə verirlər və mənfəət əldə edirlər. Mənfəətlə yanaşı dövlətin iqtisadiyyatının inkişafında böyük təsir bağışlayır.

Respublikamızda həyata keçirilən kredit qoyuluşlarını orta faiz dərəcələri ilə nəzərdən keçirək.

1 oktyabr 2017-ci ilin regionlar üzrə kredit qoyuluşlarına baxsaq Bakı şəhəri üzrə orta faiz dərəcəsi 10.4%, Abşeron iqtisadi rayonu üçün 15.5%, Aran iqtisadi rayonu üçün 22.3%, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üçün 21.5%, Gəncə-Qazax 18.9, Quba-Xaçmaz 19.8%, Lənkəran 21.7%, Şəki-Zaqatala 20.1%, Yuxarı Qarabağ 18.6%, Kəlbəcər-Laçın 14.5%, Naxçıvan 8.6% təşkil edir. Mərkəzi Bankın hesabatında 2017-ci ildə oktyabr ayının 1-də ölkə üzrə orta kreditləşmə faiz dərəcəsi 11.8% olmuşdur.

Kreditləşmənin regionlarda aşağı olmasının səbəbi əsas sənaye sahələrinin və s. Bakıda cəmləşməsidir və regionlarda olan girov problemi yalnız kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişaf etməsini göstərmək olar.

Ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün Prezident İlham Əliyevin

həyata keçirdiyi islahatlar, tapşırıqlar, tövsiyələr, sahibkarlara verilən güzəştli kreditlər nəticəsində regionlarda kreditləşmənin faizi yüksəlmişdir. Son illərə nəzər yetirsək Respublikamızda olan yerli sahibkarlara verilən güzəştli kreditlərin həcmi milyon manatlarıdır. Əvvəlki illərdə ən çox güzəştli kreditlər paytaxtda və iri rayonlarda fəaliyyət göstərən sahibkarlara verildisə indiki dövüdə iqtisadiyyatın inkişafı və s. regionlarda sahibkarlığın inkişafını zəruri etdi. Elə buna görə Cənab Prezident İlham Əliyevin regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair siyasəti öz töhfəsini verdi və indiki dövüdə regionlarımızda olan sahibkarlar da güzəştli kreditlərdən yararlanmağa bilirlər.

Ümumiyyətlə götürdükdə, keçən 10 il ərzində regionların sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilmiş tədbirlər nəticəsində ölkəmizin makroiqtisadi göstəriciləri xeyli yüksəlmişdir. Ümumi Daxili Məşul 3.2 dəfə, adambaşına ÜDM-in həcmi 2.8 dəfə, qeyri neft sektoru 2.6 dəfə yüksəlmişdir.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında qeyd edilir ki, burada əsas məqsəd Azərbaycan Respublikasının məhsullarını beynəlxalq bazarlara çıxarmaq imkanından yüksək səviyyədə yararlanmaq, ixaracatın həcmi çoxaltmaq və ixrac yönümlü məhsulların sayını və bu məhsullara diqqəti artırmaqdan ibarətdir. İxrac yönümlü məhsulların artımı ölkə iqtisadiyyatının güclənməsinə, ölkənin gəlirlərinin artmasına və xarici bazarlardan asılı olmadan inkişaf etməsinə böyük təsir göstərir.

Cədvəl 2.1.

İqtisadiyata kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturu

İllər	Cəmi kredit qoyuluşları	Dövlət bankları		Özəl banklar						Qeyri-bankk kredit təşkilatları	
				Cəmi		o cümlədən, xarici kapitallı banklar		bundan 100%-li xarici kapitallı banklar			
		mln. manat	xüsusi çəkisi, %	mln. manat	xüsusi çəkisi, %	mln. manat	xüsusi çəkisi, %	mln. manat	xüsusi çəkisi, %	mln. manat	xüsusi çəkisi, %
2011	9850,3	3300,0	33,5	6298,8	63,9	3002,0	30,5	586,2	6,0	251,5	2,6
2012	12243,7	4137,1	33,8	7785,5	63,6	3394,0	27,7	759,3	6,2	321,1	2,6
2013	15422,9	5300,4	34,4	9689,4	62,8	4612,5	29,9	1034,7	6,7	433,1	2,8
2014	18542,6	6143,8	33,1	11873,6	64,0	5580,1	30,1	1388,6	7,5	525,2	2,8
2015	21730,4	7289,3	33,6	13875,2	63,8	6394,1	29,4	1564,5	7,2	566,0	2,6
2016	16444,6	5749,2	35,0	10222,0	62,2	4328,8	26,3	1248,8	7,6	473,4	2,9
2017	12437,2	2347,9	18,9	9637,0	77,5	3778,5	30,4	1085,1	8,7	452,3	3,6

Mənbə-Statistik bülleten-Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı-2017

Cədvələ diqqət yetirsək görürük ki, 2011-2012-ci illərdə dövlət banklarının xüsusi çəkisi nisbətən aşağı olub və bu göstərici ən yüksək 2016-cı ildə 35,0 ən aşağı isə 2017-ci ildə 18,9 faiz təşkil edib. Özəl banklara diqqət yetirsək 2011-ci ildə xüsusi çəkisi 63,9% olub və 2017-ci ildə 77,5 olaraq 13,6% artım müşahidə olunmuşdur.

2005-ci ildən bu yana özəl banklara kredit qoyuluşu dövlət banklarına nisbətən daha yüksək olmuşdur və bu hələdə davam edir.

Həmçinin kredit qoyuluşlarına diqqət yetirsək dövlət banklarının payı özəl banklara nisbətdə qat-qat aşağı olmuşdur. 2017-ci ilə nəzər yetirsək cəmi kredit qoyuluşu 12437,2 milyon manat olub bunun 2347,9 milyon manatı dövlət bankları tərəfindən, qalan hissəsi isə yəni 9637,0 milyon manatı özəl bankların payına düşür.

Ölkəmizdə kredit qoyuluşlarında olan artım Beynəlxalq Bank hesabına olurdu. Belə ki, Beynəlxalq Bankın verdiyi tək cəmi kreditlərin həcmi digər bankların hamsının verdiyi kreditlər həcmindədir. Beynəlxalq Bankın kredit qoyuluşundakı istənilən dəyişiklik Azərbaycan iqtisadiyyatına ciddi təsir edir. Son illərdə Beynəlxalq Bankın kredit qoyuluşu azalmışdır çünki, bu bank ən çox neft sənayesinə yönəlmiş kreditləri. Neft sənayesinə kredit qoyuluşu azalıb və indiki dövüdə artıq kredit qoyuluşu əsasən istehlak krediti olmaqla kənd təsərrüfatına, ticarətə və tikinti sektoruna yönəldilib.

Kommersiya banklarının hesablaşma-kassa əməliyyatları əsas bank əməliyyatlarından biridir. Hesablaşma-kassa əməliyyatlarına aşağıdakı xidmətlər aiddir:

- tələb olunana qədər hesablar açmaq
- ölkə daxilində və xaricdə köçürülmə yolu ilə ödənişləri həyata keçirmək
- konversiya əməliyyatlarını həyata keçirmək
- əməliyyatlar və hesabın vəziyyəti haqqında qəbz və arayışlar, ödəniş
- nağd pul vəsaitlərini hesaba daxil etmək və hesabdən nağd pul almaq
- nağd pulu mübadilə etmək mümkündür.

2001- ci ildə Milli Ödəniş Sisteminin əsasını təşkil edən Real Vaxt Rejimində Banklararası Hesablaşmalar Sistem yaradıldı. AZİPS sisteminin yaradılmasından sonra banklar arasındakı hesablaşmalar on-line şəkildə həyata keçirildi, pul

dövriyyəsinin sürəti olduqca artdı.

2002-ci ildə Milli Ödəniş Sisteminin ikinci əsas elementi Xırda Ödənişlər üzrə Hesablaşma Klirinq Sistemi (XÖHKS) istifadəyə verildi. Bu sistem vasitəsilə xırda və daimi ödənişlər həyata keçirilir (əmək haqqı, sosial müdafiə ödənişləri, telefon, qaz, su, elektrik enerjisi üzrə kommunal ödənişlər və s.).

2017-ci ildə AZİPS də 60 min ədəd sənəd emal olunmuşdur və bu 2012-2013 cu illərə baxdıqda çox aşağıdır. Bu göstərici XÖHKS də 2976 mindir.

Cəvəl 2.2.

AZİPS VƏ XÖHKS sistemləri üzrə ödəniş sənədlərinin məbləği, mln.manat

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
AZİPS	99279.0	106985.0	77228.0	104281.0	121624.0	131962.0	14618.0
XÖHKS	8569.0	11846.0	14973.0	15076.0	15033.0	16103.0	1604.0

Mənbə-Statistik bülleten-Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı-2017

Pul hesablaşmaları nağd və nağdsız formada həyata keçirilir. Banklarda kassa hesablaşmaları nağd formada, hesablaşma əməliyyatları isə nağdsız formada həyata keçirilir. Banklar kassa xidməti göstərir, dövriyyədə olan sərbəst nağd pulu bankın kassalarına daxil edir, təşkilatlara, əhaliyə, müəssisələrə, idarələr nağd pul verir; müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların kassalarına daxil olmuş pullar inassasiyasını həyata keçirir. Kommersiya banklar müştəriləri ilə kassa əməliyyatlarını müqavilə ilə yerinə yetirirlər. Yəni kommersiya bankları müştəriləri ilə nağd pul hesablaşmalarını aparır. Kassa əməliyyatları Azərbaycan üçün böyük önəm daşıyır.

Nağd pulları mədaxil etmək üçün gündüz mədaxil kassaları yaradılır. Nağd pulun mədaxili zamanı «nağd pulun mədaxili üçün elan»a görə yerinə yetirilir. Əgər fiziki şəxslərin bank hesabı yoxdursa nağd pulun mədaxili “Pul köçürmələri üçün elan”dan istifadə edilir. Və yaxud pul köçürmələri büdcə və büdcədən kənar fondların ödənişləri ilə bağlıdırsa “Büdcə ödənişləri üçün elan”dan istifadə edilir. Əməliyyat günü yekunşadıqdan sonra axşam mədaxil kassaları fəaliyyət göstərir nağd pulu qəbul etmək üçün. Axşam mədaxil kassalarına daxil olan nağd pullar növbəti iş günündə mühasibat hesablarında qeyd olunur.

Nağd pulu məxaric etmək isə məxaric kassaları yaradılır kredit təşkilatlarında. Nağd pulu məxaric etmək üçün əsasən Pul çeklərinə və kassa məxaric orderinə əsasən yerinə yetirilir. Məxaric kassasından çıxan pul həmin günün muhasibat balansında əks olunur.

Nağd pulu çıxarmaq üçün müştərilər bankomatlardan ödəniş kartları və identifikasiya nömrələrindən istifadə edirlər. Nağd pulu çəkdikdən sonra pulu çəkən şəxsə nomrələnmiş qəbz verilir.

Bir azda hesablaşma əməliyyatlarını araşdıraraq. Kommersiya bankları öz hesablaşma əməliyyatları vasitəsilə müştəriləri və əlaqədə olduqları təşkilatlarla iqtisadiyyatda gedən hesablaşmaları həyata keçirirlər. Burada dövriyyənin əsas hissəsi nağdsız formada yerinə yetirilir. Nağdsız hesablaşmaların demək olar ki hamısı banklar tərəfindən həyata keçirilir. Bankların nağdız hesablaşmalarının müxtəlif formaları və metodları var.

Nağdsız hesablaşmalar Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının qoyduğu qaydalara əsasən həyata keçirilir və bunlar aşağıdakılardır.

- Ödəniş tapşırıqları ilə
- İnkasso sərəncamı üzrə
- İnkasso üzrə ilə
- Akkreditiv formasında

Ödəniş tapşırığı ödəyən öz şəxsi hesabından müəyyən məbləğdə pul vəsaitini silib digər müəssisənin hesabına köçürülməsi barədə özünə xidmət edən banka verdiyi yazılı tapşırıqdır. Ödəniş tapşırığı zamanı emitent bank ödəyicinin tapşırığı əsasında onun hesabındakı müəyyən məbləğdə pulun ödəyicinin qeyd etdiyi digər hesaba köçürülməsi tapşırığı banka daxil olduğu andan ertəsi gündən gec olmadan ödəməyi öz üzərinə götürür. Ödəniş tapşırığı bir sıra məqsədlər üçün yerinə yetirilir: büdcə və büdcədən kənar fondlara vəsait ayırmaq, göstərilmiş xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi, kreditlərin, borcların qaytarılması faizlərin ödənilməsinə görə pul vəsaitinin köçürülməsi və s. Ödəniş tapşırığı verildiyi gündən 3 gün müddətinə keçərlidir. Rekvizitlər:

- ödəyicinin adı və digər rekvizitləri;
- vəsait alanın adı və digər rekvizitləri;
- emitent bankın adı və digər rekvizitləri;
- benefisiar bankın adı və digər rekvizitləri;
- vəsaitin məbləği və valyuta növü;
- ödənişin təyinatı.

Azərbaycan Respublikası ərazisində ödəniş tapşırığının A və B formasından istifadə olunur. A formalı ödəniş tapşırığında ödəniş tapşırığı doldurulur ödəyici tərəfindən və milli və digər valyutalar vasitəsilə nağdsız ödənişləri yerinə yetirmək üçün istifadə olunur. B formalı ödəniş tapşırığı iki hissədən ibarətdir "Ödəyici üçün" və "Bank üçün". B formalı ödəniş tapşırığında hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən telefon danışqları haqqlarının, kommunal ödənişlərin (elektrik enerjisi, qaz, su və.s) və s. bu kimi xidmətləri nağdsız formada həyata keçirmək üçün istifadə edilir.

İnkasso üzrə hesablaşmalarında vəsaiti alan şəxs öz bankına vəsaiti ödəyicidən almağı tapşırır və bu vəzifəni bank öhdəliyinə götürür. İnkasso tapşırığında əsasən görülmüş işlərin, göstərilmiş xidmətlərin, satılmış malların dəyərinin ödənilməsində istifadə edilir. İnkasso tapşırığı ilə ödəniş akseptli və akseptsiz qaydada həyata keçirilir. Birimci qaydada yəni akseptli qaydada ödəyicinin müvafiq yazılı sərəncamı olmalıdır. İnkasso tapşırığında akseptsiz qayda ödəyicinin sərəncamı olmadan həyata keçirilir, lakin bir şərtlə ki, ödəyici ilə icraçı bank arasında bank hesab müqaviləsində qeyd olunmuş hallarda yerinə yetirilir. İnkasso tapşırığının mütləq rekvizitləri:

- vəsait alanın adı və digər rekvizitləri;
- ödəyicinin adı və digər rekvizitləri;
- emitent bankın adı və digər rekvizitləri;
- icraçı bankın adı və digər rekvizitləri;
- ödənilməli olan vəsaitin məbləği və valyuta növü;
- ödənişin və ödəniş akseptinin müddəti və şərtləri.

İnkasso tapşırığı üç nüsxədə olur. 1 və 2-ci nüsxələr icraçı banka göndərilir ödəyicinin müştərisi olduğu; 1-ci nüsxə icraçı bankda qalır çünki vəsaiti ödəyicinin

hesabından silmək üçün 1-ci nüsxə vacib olur, 2-ci nüsxə ödəyiciyə təqdim olunur, 3-cü nüsxə icraçı bankın məsul şəxsinin imzası və ştampları ilə təsdiq edilir və vəsaiti qəbul edənə geri verilir.

Akkreditivlərlə hesablaşmada alıcı bank satıcı banka akkreditivdə göstərilmiş şərtlərə uyğun olduqdan sonra satıcının göndərdiyi materialların dəyərini, işlərin dəyərini və göstərdiyi xidmətin dəyərini ödənilməsinə tapşırığı verir. Akkreditivlər əsasən 2 cür geriçağırılan və geriçağırılmayan olur. Geriçağırılan akkreditiv emitent bankın vəsaiti alana əvvəlcədən bildirmədən dəyişdirə və ləğv edə bildiyi akkreditivdir. Geriçağırılmayan akkreditiv vəsaiti alanın icazəsi olmadan dəyişdirilə və ləğv edilə bilməyən akkreditivdir. Akkreditivi açmaq üçün bu rekvizitlər olmalıdır:

- ödəyicinin adı və digər rekvizitləri;
- vəsait alanın adı və digər rekvizitləri;
- emitent bankın adı və digər rekvizitləri;
- akkreditivin məbləği;
- akkreditivin icrası şərtləri;
- akkreditivin icrası üçün təqdim olunmalı sənədlərin siyahısı;
- akkreditivin, malların göndərilməsinin və sənədlərin təqdim olunmasının

müddəti.

İnkasso sərəncamları ilə hesablaşmalarda məcburi icra orqanlarının və əlavə olunan icra sənədinə əsasən ödənişi ödəyicinin hesabına xidmət edən bank tərəfindən ödəyicinin hesabından ödəyicinin sərəncamı olmadan həyata keçirir. İcra sənədləri bunlar ola bilər:

- Alimətlərin alınması haqqında notariat qaydaya təsdiq edilməmiş sənədlər
- Notariat orqanlarının icra qeydləri
- Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin qərarları
- Məhkəmələrin cinayət işləri üzrə hökmlərinin, qərarlarının əmlakın

alınmasına dair hissəsi və s.

İnkasso sərəncamlarında da rekvizitlər 3 formada olur.

İnvestisiya əməliyyatları bankların apardığı aktiv əməliyyatlardan biridir. İnvestisiya fəaliyyəti ilə məşğul olan banklar öz resurslarını qiymətli kağızların alınmasına yönəldir və investor kimi çıxış edir. Qeyd etdiyimiz qiymətli kağızlara veksellər, istiqrazlar, səhmlər və s. misal göstərə bilərik.

Kommersiya banklarının qiymətli kağızlara investisiya qoymaqda məqsədi mənfəət əldə edə bilməkdir. Bankların investisiya əməliyyatları həyata keçirərkən onların gəlirliliyinə bir sıra faktorlar təsir göstərir: maliyyə-kredit sisteminin vəziyyəti, iqtisadiyyatın həmin dövüdəki vəziyyəti, likvidliyi yüksək olan qiymətli kağızların olması və digər faktorlarla bağlıdır.

Kommersiya banklarının investisiyalarını birbaşa və portfel investisiyalara ayırmaq olar.

Birbaşa investisiyaların məqsədi gəlir əldə etmək və investisiya obyektlərinin idarə edilməsinə yönləndirilən investisiya qoyuluşudur.

Portfel investisiyalar özəl sahibkarlığa əsaslanır əsasən, ancaq tez tez dövlətlərdə qiymətli kağızları alırlar xarici. Portfel investisiyalar zamanı investorlar müəsisələrdə nəzarəti əldə etmək hüququna malik olurlar. Portfel investisiyaları həyata keçirməkdə səbəb odur ki, kapitalı elə ölkələrdə elə qiymətli kağızlara yerləşdirmək lazımdır ki, yol verilən riskdən maksimum gəlir əldə etmək olsun.

Qiymətli kağızların portfelinin aşağıdakı tipləri var:

- Mədaxil portfeli
- Riskli kapital portfeli
- Tarazlaşdırılmış portfel
- Xüsusişmiş portfel

2018-ci ildə Dövlət İnvestisiya Proqramına daxil olan investisiya layihələrinin sahələr üzrə proqnozlaşdırılan vəsaitlərin həcmi və mənbəyi, mln. manatla

Sahələrin adı	2018-ci il,mln.manat	Ümumi həcmdə xüsusi çəkisi,%-lə
CƏMİ	4924,2	100,0
o cümlədən:		
Energetika və Sənaye	1614,1	32,8
Kənd təsərrüfatı	52,5	1,1
Tikinti	194,1	3,9
Ekologiya	37,2	0,8
Nəqliyyat	1080,2	21,9
Kommunal infrastruktur	635,1	12,9
Sosial yönümlü layihələr	936,2	18,9
İnfrastruktur layihələr	3650,9	74,1
Digər layihələr	86,2	1,8
Ehtiyat	0,0	0,0

Mənbə-"Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il dövlət büdcəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının rəyi.

İndi isə **valyuta əməliyyatlarından** bəhs edək. Valyuta əməliyyatı qiymətli kağızları dövriyyəsi nəticəsində yaranan pul münasibətlərinin idarə olunması və

təşkili üzrə fəaliyyətdir. Valyuta əməliyyatını yüksək statusa və səlahiyyətə malik banklar yerinə yetirir. Səlahiyyətli bank o banklara deyilir ki, onlar Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankından bu əməliyyatı həyata keçirmək üçün lisenziya almışdır. Xarici valyuta ilə əməliyyatları həyata keçirən fiziki və hüquqi şəxslər rezidentlər və qeyri-rezidentlər olmaqla iki yerə bölünür. Valyuta əməliyyatları 2 cür olur cari və investisiyalı. Ölkəmizdə valyuta tənzimləyicisi funksiyasını Mərkəzi Bank yerinə yetirir və səlahiyyətli banklar isə valyuta nəzarəti agentləri kimi çıxış edirlər.

Valyuta əməliyyatlarında sövdələşmələrə nəzər yetirək. İlk növbədə TOD sövdələşməsini qeyd edək bu sövdələşmə zamanı valyutanın konvertasiyası barədə ərizə təqdim edilir həmin günün bank məzənnəsinə görə və hesablaşma həmin gün yerinə yetirilir.

TOM sövdələşməsində isə sövdələşmə imzalanana qədər valyutanın alışı və satışı üzrə müqavilə imzalamaq imkanı yaradılır bir gün əvvəldən və bank valyuta konvertasiya məzənnəsinə bildirir sabahkı.

SPOT xidməti yuxarıda qeyd etdiyimiz xidmətlərlə oxşardır. Ancaq fərqi ondadır ki, qeyd edilmiş məzənnə üzrə müştəri ilə bank arasında konvertasiya barədə sövdələşmə bağlandığı vaxtdan sonra 3-cü günü yerinə yetirilir.

Forvard müqaviləsinin də əsas prinsipi SPOT və TOM müqavilələrində olduğu kimidir yəni, hər hansı müəyyən müddətdə qeyd edilən məzənnəyə əsasən valyuta konvertasiyası barəsində sövdələşmə bağlanmasıdır. Forvar müqaviləsi bağlandıqda müqavilənin icra müddəti 1 ilə kimi ola bilər və bu çox uzun müddətdir.

Swap eyni məbləğdə 2 qarşılıqlı konversiya əməliyyatından ibarət bank sövdələşməsidir. Swap sövdələşməsinin ən yaxşı yanı ondan ibarətdir ki, müştəri əvvəlcədən pulun dəqiq miqdarını bilir və hər hansı valyuta risklərinə məruz qalmır. Bu xidmətdən həm ticarət şirkətləri həm də maliyyə şirkətləri istifadə edir.

Digər valyuta əməliyyatlarından bəhs etdikdə bu əməliyyatlar bank əməliyyatlarının keyfiyyətlə və vaxtı-vaxtında həyata keçirilməsi üçün münasib infrastrukturun yaradılmasından ibarətdir. Bu özü də digər bank əməliyyatlarının

strukturundan asılı vəziyyətdədir.

Bazar iqtisadiyyatı dövründə banklar aktiv əməliyyatları elə üsullarla aparmalıdır ki, bu əməliyyatları yerinə yetirərkən yalnız səmərə əldə etsinlər. Əks halda nə bank sistemi nə də, iqtisadiyyat öz tarazlığını saxlaya bilməz.

Passiv əməliyyatlar vasitəsilə kommertiya bankları resursları cəlb edir və onların formalaşması üzrə əməliyyatlar aparırlar. Passiv əməliyyatlar sayəsində bankların resursları formalaşır. Kommertiya banklarının resurs mənbəyi aşağıdakılardır:

- şəxsi vəsaitlər
- cəlb olunmuş vəsaitlər

Şəxsi vəsaitlərin tərkibinə daxildir:

- bölüşdürülməmiş mənfəət
- səhmdar kapital
- ehtiyat və digər fondlar
- digər mənbələr

Bütün bankların fəaliyyətində passiv əməliyyatları böyük rolunu vardır.

Kommertiya banklarında passiv əməliyyatlar 4 formada yerinə yetirilir:

1. depozit əməliyyatları;
2. bankın qiymətli kağızlarının ilkin emissiyası;
3. yeni fondların yaradılması və mövcud fondların genişləndirilməsinə

bank mənfəətindən ayırmalar;

4. digər hüquqi şəxslərdən kreditlərin alınması.

Kommertiya bankları passiv əməliyyatlarının ikinci və üçüncü formalarında onların şəxsi vəsaiti formalaşır. Qalan iki forması vasitəsilə isə kredit resurslarının cəlb olunmuş hissəsi və borc vəsaiti hissəsi formalaşır.

Vasitəçilik əməliyyatlarına aşağıdakılar daxildir:

- Lizing
- Faktoring
- Trast

Lizinq icarə, investisiya, bank kreditini özündə cəmləşdirən münasibətlər sistemidir. Lizinqin iki forması var; operativ və maliyyə lizinqi.

Faktoring kommertiya banklarının və onların törəmə faktor firmalarının müştərilərə və ya kiçik və orta firmalara göstərdiyi maliyyə xidmətidir.

Trast əməliyyatlarında müştərinin tapşırığına əsasən kommertiya bankları və xüsusi maliyyə institutları tərəfindən müştərinin əmlakının idarə edilməsi və digər xidmətlər onun xeyrinə və maraq dairəsinə uyğun yerinə yetirilir.

2.2 Bank aktiv və passivlərinin idarə edilməsi metodları və alətləri

Kommertiya bankları digər kommertiya banklarından, pul bazarından və maliyyə bazarlarından, öz müştərilərindən cəlb edilən, habelə öz şəxsi resurslarında istifadə etməklə gəlir əldə etmək məqsədilə vəsaitin yerləşdirilməsinə görə aktiv əməliyyatları təşkil edən müxtəlif cür investisiyalar edirlər. Bu əməliyyatları yerinə yetirməkdə kommertiya banklarının gəlir əldə etmək məqsədi olsa da, bu vəsaitlərin hamısını daha çox mənfəət gətirəcək əməliyyatlara investisiya edə bilməzlər, ona görə ki, aktiv əməliyyatları həyata keçirərkən kommertiya bankları likvidliyi də müəyyən olunmuş səviyyədə saxlamalıdırlar ki, cəlb olunmuş vəsaitləri vaxtında geri qaytarsınlar sahiblərinə və ola biləcək riskləri sərmayələrə görə ayırmalıdırlar və fəaliyyət göstərdiyi ölkəyə görə kredit siyasətinə uyğun davranıb riayət etməlidirlər. Kommertiya banklarında aktiv əməliyyatlarını 4 qrupa ayırmaq olar:

- kredit əməliyyatları (və ya ssuda);
- qiymətli kağızlara investisiyalar;
- kassa əməliyyatları;
- digər aktivlər;

Aktiv əməliyyatlara həmçinin likvidliyin lazımi səviyyəsində saxlamaq, risklərin bölüşdürülməsinə diqqət etmək, qanunvericilik normativlərinə uymaq və s. daxildir.

Kommertiya banklarının aktiv əməliyyatları beynəlxalq kredit sahəsində xüsusi əhəmiyyətə sahibdir. Bu əməliyyatların çox hissəsini digər banklar və onların

zəmanətləri ilə yerinə yetirilsə də, bu cür əməliyyatlarda risk dərəcəsi və likvidlik ciddi sürətdə şəklini dəyişir yəni, məsələn aşağı riskli yüksək likvidlik dərəcəsində əməliyyatlardan, yüksək riskli aşağı likvidlik dərəcəsi olan əməliyyatlara qədər, buna misal olaraq göstərmək olar ciddi maliyyə sıxıntıları yaşayan inkişaf edən ölkələrin maliyyə kreditləri.

Aktiv əməliyyatların təsnifatı barədə bir sıra müəlliflər fikir formalaşdırmışdır.

Müəlliflər: V.İ.Bukato və Y.İ.Lvov öz "Aktivnie operatsii kommerçeskix bankov" (Moskva - 2007) əsərlərində, aktiv əməliyyatları aşağıdakı formada bölürlər.

- bankın kredit portfelini formalaşdıran kredit əməliyyatları;
- investisiya portfelinin formalaşması üçün əsas yaradan qoyuluşlar;
- bankın müştərilərinə göstərdiyi xidmətlərin əsas növlərindən olan kassa və hesablaşma əməliyyatları;
- bütün bank əməliyyatlarının uğurlu həllini təmin edən müvafiq infrastrukturun yaradılması ilə əlaqəli olan digər aktiv əməliyyatlar.

Digər müəlliflərə nəzər salsaq V.İ.Bukato və Y.İ.Lvovdan fərqli olaraq, Lavruşin "Denqi, krediti bankı" (Moskva-2008) əsərində aktiv əməliyyatların daha geniş təsnifatını vermişdir.

- ssuda əməliyyatları banklara onların gəlirlərinin əsas hissəsini gətirir. Makroiqtisadi miqyasda bu əməliyyatların mahiyyəti odur ki, bu yolla banklar müvəqqəti işləməyən pul fondlarını istehsalat prosesini stimullaşdıran işləyən tədavül və sərf edilməyə çevirir;

- investisiya əməliyyatları, onların həyata keçirilməsi prosesində bank resursları qiymətli kağızlara qoyaraq və ya birgə təsərrüfat fəaliyyəti üzrə hüquq əldə edərək, investor kimi çıxış edir;

- depozit əməliyyatları, bankların aktiv depozit əməliyyatlarının təyini Mərkəzi bankdakı hesablarda (müxbir və ehtiyat hesabları) və digər kommersion banklarında pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsi vasitəsi ilə cari və uzunmüddətli ehtiyatların yaradılması;

Mənim bu barədə düşüncəm isə V.T.Bukato və Y.İ.Lvovun fikirlərinə əsaslanır çünki onlar aktiv əməliyyatlara kredit, kassa, investisiya əməliyyatlarını daxil edir və bu əməliyyatlar aktiv əməliyyatların ən geniş yayılmış növlərindəndir.

Aktiv əməliyyatlar zamanı mənfəət əldə etmək üçün kommersiya bankları cəlb etdiyi vəsaitləri ehtiyacı olanlara şəxslərə kreditlər formasında və ya başqa formada verirlər. Kommersiya banklarının aktiv əməliyyatlar vasitəsilə gəlirləri formalaşır və bu gəlirlər kommersiya banklarının balans hesabının aktivində öz yerini alır.

Kommersiya bankları kreditor rolundada çıxış edir o zaman ki, o cəlb olunmuş vəsaitləri ehtiyacı sahibləri arasında yerləşdirir. Kommersiya bankları hər zaman əlavə gəlir mənfəət üçün çalışırlar və mənfəətin demək olar ki, 70%-i aktiv əməliyyatların sayəsində əldə edir. Kommersiya banklarının aktivlərində olan vəsaitlər nə qədər çox olarsa, aktiv əməliyyatların həcmində bir o qədər çoxluq təşkil edir. Kommersiya banklarının aktivləri özlüyündə uzunmüddətli aktivlərə kommersiya bankları vasitəsilə yerləşdirilmiş və ya verilmiş aktivlərə və son olaraq yüksək likvidliyə malik aktivlər ayrılır. Hər bir kommersiya banklarının aktivləri bank vasitəsilə yerləşdirilən vəsaitlərdən asılıdır olur. Bu vəsaitlər aşağıdakılardır:

- Depozitlər
- Hesaba alınmış veksellər
- Bank tərəfindən verilən kreditlər

Depozitlər yerləşdirilən aktiv vəsaitlərdən biridir və bu vəsaitlər kommersiya bankları tərəfindən yerləşdirilir. Bu vəsaitlər kommersiya bankları tərəfindən maliyyə sənaye qruparında, kredit təşkilatlarında, Mərkəzi Bankda yerləşdirilir.

Hesaba alınmış veksellər kommersiya bankları tərəfindən yerləşdirilmiş vəsaitlər içində başqa bir qrup təşkil edir. Qrupun xüsusiyyəti odur ki, hesaba alınmış veksellərin aktivləri kreditləşmənin xüsusi formasını yerinə yetirməklə, yüksək risklərlə bağlı olur və bu bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində baş verir.

Kommersiya banklarının uğurlu aktiv əməliyyatlar aparması bir sıra faktorlarda özünü göstərir və bunlardan biri də bankın likvidliyinə təsir göstərməsidir. Belə olan halda banklar likvidliklərini sabit vəziyyətdə saxlamaq üçün aktiv əməliyyatları

səmərəli sürətdə istifadə etməlidirlər ki, likvidlikləri aşağı düşməsin. Likvidliyin aşağı düşməməsi üçün də kommersioniya bankları bilir ki, aktiv əməliyyatlardan səmərəli istifadə etmək onları düzgün yerləşdirməkdən asılıdır. Belə olan halda banklar aktivləri yerləşdirərkən bir sıra nüansları nəzərə almalıdır yəni, təhlillər aparmalıdır, tam məbləğdə və vaxtı vaxtında qaytarılmasına, bank üçün səmərə verəcəyinə əmin olmalıdır. Kommersioniya bankları aktivlərini yerləşdirərkən aktivlərlə bağlı risklərin səviyyəsini nəzərə alaraq aktivləri yerləşdirməlidir. Risklərin səviyyəsi qeyd edəcəyim bir sıra amillərdən asılıdır və amilləri nəzərə almaq kommersioniya bankları üçün vacibdir. Ölkədə olan hesablaşma sisteminin vəziyyətindən, iqtisadiyyatın real sektorunun vəziyyətindən, ölkədə olan maliyyə vəziyyətindən, aktivlərin yerləşdirildiyi fiziki və hüquqi şəxslərin vəziyyətindən, bankların strategiyalarından, vəsaitlərin necə yerləşdiriləmsindən, ölkənin kredit portfelinin keyfiyyətindən və strukturundan və son olaraq maliyyə təhlilinin keyfiyyətindən və s. asılıdır. Aktiv əməliyyatların kredit riskləri zamanı ödəməmələr və iqtisadi böhranlar kommersioniya bankları üçün çox ciddi problemlər yaşadır. Ona görə də kommersioniya bankları aktivlərini yerləşdirərkən borcalanın maliyyə vəziyyətini və kredit qabiliyyətini dərindən araşdırmalı və öyrənməlidir ki, gələcəkdə bu cür problemlərlə qarşılaşsın. Belə ki, əgər kommersioniya banklarında aktivlərlə bağlı risklər yüksək olarsa, bu zaman aktivlərin transformasiyası sırasında itki ehtimalı bir o qədər yüksək olar.

Kommersioniya banklarının aktiv əməliyyatlarının diqqət etməli olduğu əsas elementlərindən biri də onların düzgün idarə olunmasıdır. Bunu belə izah edə bilərik ki, əgər kommersioniya banklarına cəlb edilmiş vəsaitlər doğru şəkildə tez bir zamanda yerləşdirilərsə, bu proses kommersioniya banklarında itkilərinin minimuma endirilməsinə səbəb olacaq.

Kommersioniya bankları tərəfindən aktiv əməliyyatların düzgün formada aparılması mənfəətinin maksimum səviyyəyə qədər yüksəlməsinə, bank strukturunun böyüməsinə və genişlənməsinə, bankın fəaliyyət göstərdiyi ölkənin iqtisadiyyatına və həmçinin ümumi daxili məhsulda iştirakı payını da yüksəldir.

ÜDM-də kredit qoyuluşu

	2013	2014	2015	2016	2017
ÜDM (mln.man)	57708,2	58977.8	54352.1	60393.6	50067.3
Kredit qoyuluşu (mln.man)	15422.9	18542.6	21730.4	16444.6	11757.8

Mənbə-Statistik bülleten-Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı-2017

Cədvələ nəzər saldıqda görə bilərik ki, həm ümumi daxili məhsulda həm də, ümumi daxili məhsula kredit qoyuluşunda azalmalar müşahidə olunmuşdur 2017-ci ildə. Ona görə də banklar aktiv əməliyyatların elə optimal üsullarını seçməlidirlər ki, bu həm bankların səmərə əldə etməsini təmin etsin həm də ölkə iqtisadiyyatına ÜDM-a təsir etsin. 2017-ci ildə ümumi daxili məhsulun az olmasının səbəblərindən biri də devalivasiya nəticəsində bankların sarsılmasıdır. Ona görə də banklar aktiv əməliyyatları yerləşdirərkən elə üsullar seçməlidirlər ki, ancaq səmərə əldə etsinlər. Əks halda nə bank, nə də ki, bank sistemi mövcud olmaz və bu iqtisadiyyatın inkişaf tarazlığını itirməsinə səbəb ola bilər.

Kommersiya banklarının diqqət yetirməli olduğu mövzulardan biri də vəsaitlərin müddətliliyidir. Bilirik ki, cəlb olunmuş vəsaitlər yəni, əmanətlə və depozitlər müəyyən müddətlik verilir. Eyni zamanda qiymətli kağızlar, verilmiş kreditlərdə müddətlilik baxımından bir-birindən fərqlənir. Kommersiya banklarının yerlədiriyi, cəlb etdiyi vəsaitlər müddətinə görə- qısamüddətli, orta müddətli və uzunmüddətli. Hər bir bank aktiv əməliyyatlarının müddətinin tarazlığına diqqət yetirsin. Yəni əgər depozit uzun müddətə cəlb olunmuşdursa onu uzunmüddətli kreditlər şəklində və ya

investisiya şəklində, əks halda isə yəni, qismüddətli cəlb olunmuşdursa, qismüddətli kreditlər şəklində istifadə etmək məqsədə uyğundur.

Kommersiya banklarının böyük bir qismi öz aktivlərini idarə etmək üçün pul vəsaitləri fondunun göstəricisindən yararlanırlar. Burdan belə nəticə çıxır ki, kommersiya bankları vəsaitlərini cəlb edib və həmin zaman müddətində meydana çıxan ehtiyaclarının qarşılınmasında istifadə edirlər. Belə olan halda resursların əlb olunma mənbələri və onların yerləşdirilməsi arasında olan əlaqə pozulur və bu proses bankın ödəmə qabiliyyətinə və likvidliyinə mənfi təsir edir. Bu səbəblərə görə də kommersiya banklarının bəziləri aktivlərin bölgüsündə vəsaitləri onların yaranma mənbələrinə görə yerləşdirilməsindən istifadə edirlər.

Aktivlərin bölüşdürmə metodu onu tələb edir ki, resurs mənbəyini birbaşa qoyuluşla dəqiq əlaqələndirilsin. Bu metod bankın ödəmə qabiliyyətini və bankın likvidliyinin yüksəlməsini təmin edir. Bu metodun da mənfi cəhətləri var. Ən önəmlisi odur ki, bankı resurslarla manevr etməkdən məhrum edir və bu da bəzən kommersiya banklarının əlavə gəlir əldə etməsini əngəlləyir. Misal olaraq göstərə bilərik ki, kommersiya bankları qoyuluşları ssudada istifadə edib tələb edilənə qədər ondan qiymətli kağızların alınmasında istifadə edə bilər lakin, lakin bu metod bunu əngəllədiyi üçün bank bu imkandan yararlana bilmir.

Kommersiya banklarının bəziləri isə fəaliyyətlərində idarəetmənin elmi metodunu tətbiq edirlər. Bu metodun özünü də iqtisadi və riyazi metodlar təşkil edir. Bu metod vasitəsilə banklar vəsaitlərini riyazi düsturların köməyi ilə yerləşdirilməsi istiqamətini təyin edirlər.

Bank resurslarının idarə etmək mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Bank resurslarını idarə etmək üçün nəinki aktiv əməliyyatların təhlilini, həmçinin kommersiya banklarının fəaliyyət göstərdiyi ölkədə iqtisadiyyatın ümumilikdə vəziyyətini təhlil etməlidir.

Zaman keçdikcə aktiv əməliyyatların bank fəaliyyətinə təsirləri dahada çoxalır. İqtisadiyyatın inkişafı nəticəsində hal hazırda təqaüdlər, əmək haqqları, stipendiyalar, kommunal və rabitə xidmətləri ödəmələri banklar vasitəsilə yerinə yetirilir. Burdan

aydın görünür ki, kommersiya banklarının kassa əməliyyatlarının əhəmiyyəti gündəndən artmaqdadır. İqtisadiyyat inkişaf etdikə, ölkə əhalisinin sayı artdıqca bu əməliyyatlara tələb daha da çoxalacaqdır və müsbət istiqamətdə inkişaf edəcəkdir.

Hal hazırkı dövüdə tikinti sektorunun inkişaf etməsi ticarət obyektlərinin, böyük əyləncə mərkəzlərinin tikilməsi, istehsalın yüksəlməsi uzunmüddətli ssudalara olan tələbatı xeyli artırmışdır və buna görə də banklarda investisiya əməliyyatları inkişafını xeyli artırmışdır. Həmçinin ÜDM-in artımında və ölkədə olan iqtisadi artımın çoxluqunda investisiya əməliyyatlarının böyük rolu vardır.

Passiv əməliyyatların idarəedilməsi bankların resurs bazalarının formalaşdırılması, bank kapitalının yaradılması və tamamlanması əməliyyatıdır. Passiv əməliyyatlar vasitəsilə həmçinin kommersiya bankları resursları cəlb edir və onların formalaşması üzrə əməliyyatlar aparırlar.

Passiv əməliyyatlar hər bir bank üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Passiv əməliyyatlarda passiv hissədəki qalıq pul vəsaiti çoxalır, passiv hissə aktiv passiv hissədəki aktiv hissənin önünə keçir. Passiv əməliyyatlar sayəsində dövriyyədə olan pullar banklara yönləndirilir. Banklarda yeni resursların yaradılması aktiv əməliyyatlarla bağlıdır. Burada ən çox pay kreditləşmə əməliyyatlarına düşür.

Hər bir bankın fəaliyyətinin genişliyi onun sərəncamında olan resursların miqdarı ilə təyin olunur.

2.3 Bank aktiv və passivlərinin idarə edilməsinin bank likvidliyinə təsiri

Maliyyə problemləri, maliyyə böhranı, risk-menecment problemləri içərisində likvidlik problemi, likvidlik böhranı mühüm yer tutur, Likvidlik problemi və onunla əlaqədə olan risklər 1998-ci il və 2008-ci il dünya böhranlarından sonra daha kəskin, daha vacib bir problem kimi özünü göstərmişdir. İqtisadi, maliyyə böhranlarının istər qlobal və istərsə də milli, fərqli və şirkətlər səviyyəsində kəskinləşməsi likvidliyin özünün araşdırılması, sistemli təhlil edilməsi, ən başlıcası-idarə edilməsi müasir dövüdə ön plana keçmişdir. Likvidlik probleminin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Bu, bir tərəfdən, necə deyərlər, bazar likvidliyi. digər tərəfdən isə müəssisə, korporativ likvidliklə həmahəng, sintez halında özünü göstərir. Ona görə ki. bazar sferasında hər hansı bir sövdələşmələr bazar qiymətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənəndə (neqativ mənada, müəssisəyə ziyan olduqda), və yaxud firma və şirkətlərin maliyyə imkanlılığının məhdudluğu, onların hər hansı bir kontrageül qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi ilə əlaqədar olur, bu da balans likvidliyi riskləri adlanır. Bu, tədiyə qabiliyyətinin olmamasından irəli gəlir. Likvidlik riskləri öz miqyasından asılı olmayaraq nəticə etibarən ilə bir-birilə üzvü şəkildə əlaqədardır. Çünki müasir dövrdə beynəlxalq və milli maliyyə sistemlərində baş verən dəyişikliklər istər-istəməz həm onların özlərinə, həm də firma və şirkətlərin (beynəlxalq, həm də milli şirkətlərin) fəaliyyətinə təsir göstərir. Bu da qlobal inteqrasiya şəraitində maliyyə bazarlarının, investisiyanın, kreditləşmənin və digər proseslərin, sövdələşmələrin milli bazar çərçivəsindən çıxıb vahid dünya bazarına qovuşmasından irəli gəlir. Bu hal yalnız əmtəələr deyil, həm də kapitalın bir bazardan digər bazara, bir ölkədən digər ölkəyə axınına, hərəkətinə gətirib çıxarır. Beləliklə, mövcud olan müxtəlif formalı, dərəcəli rəqabət nəticəsində maliyyə resursları öz miqyası baxımından qeyri bərabər halda bölüşdürülür. Ona görə də İstər Ölkələrin, istərsə də ayrı-ayrı korporativ və bank qurumlarının, necə deyərlər, maliyyə portfəlləri daha çox riskli amillərdən asılı olur, bu risklərə məruz qalır. Bunun nəticəsində ziddətli bir sülogizni meydana çıxır: Bir tərəfdən likvidlik bir maliyyə mexanizmi, digər tərəfdən onun maliyyə portfeli müxtəlif amillər içərisində tutduğu mövqeyə, o biri tərəfdən onun investisiya fonduna təsiri baş verir. Bu təsir pozitiv və neqativ, yəni investisiya fondlarının dağılmasında özünü göstərə bilər. Bütövlükdə bazar likvidliyi təsir İstiqamətindən asılı olmayaraq portfəl riskinə mühüm təsir göstərir. Ona görə də son vaxtlar bu problem iqtisadçıları dərindən düşündürməyə vadar etmişdir. Bütün bunlar isə əslinə qalanda yenə də bazarın başlıca prinsipi, mexanizmi olan tələb və təkliflə şərtləşir, əlaqədar olur. Çünki tələb və təklifin qiyməti, orta və fərdi qiyməti, aktivlərin özünün qiyməti və digər amillər bazar portfeli risklərinin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Həm də

bazarın özündə aprior, praqmatik qaydada bazar qiyməti anlayışından daha çox tələb və təklif qiyməti, anlayışı özünü göstərir. Ona görə də hər hansı bir vəsaiti, o cümlədən aktivləri, maliyyə aktivlərini alıcı tələb qiyməti ilə satıcı isə təklif qiyməti ilə satmağa üstünlük verir. Ona görə də bunlar arasındakı kənarlaşmalar alıcı və satıcı mənafeələri baxımından müxtəlif, əlverişli və əlverişsiz, riskli və risksiz ola bilər. Beləliklə, risklər bazarın sabillik dərəcəsiindən və yaxud böhranlı vəziyyətiindən asılı olur. Bu isə kontragentlər üçün müxtəlif, müvafiq situasiyalar yaratmış olur, sövdələşmə qaydalarına, xüsusi olaraq sövdələşmə müqavilələrinin xərclərinə. İqtisadiyyatda qəbul olunmuş termin ifadəsi ilə desək, transaksion xərclərə müəyyən təsir göstərir. Bütün bunlar nəticə etibarlı ilə bazarın özünün sabitliyindən xeyli dərəcədə asılıdır. Ona görə də bu, risklərin formalaşması və qiymətləndirilməsi metodikasında, variantında və modelində öz əksini tapmalıdır. Çünki elə etmək olmaz ki, bazarda ya yalnız satıcı, ya da yalnız alıcı olsun. Lakin elə etmək olar ki, (ya vaxt gözləmə, transaksion xərclər metodu tətbiq etməklə, defolt vəziyyəti yaratmaq və s.) burada nəşə bir optimal variantı seçmək mümkün olsun. Burada problemə müxtəlif taktiki və strateji yanaşma qaydaları, variantları ola bilər. Məsələn, aktivlərin hansı həcmdə, miqdarda bazar qiymətiinə satılıb satılmamasını, bazar qiymətlərindən asılı olmayaraq aktivlərin müəyyən sövdələşmələr əsasında satılması mümkünlüyü araşdırıla bilər. Həm də likvidlər bazarda təkliflə-tələb qiymətləri arasında, habelə ticarətin dövriyyəsi həcmi ilə sövdələşmə arasında, habelə bazar iştirakçılarının miqdarı ilə aparılan əməliyyatların həcmi arasında nisbətləri, parametrləri nəzərə alan qiymət sferidi qaydasından istifadə etmək olar. Yəni, yuxarıda göstərilən halları, parametrləri nəzərə almaqla qiymətli müəyyən etmək olar. Ona görə də bu baxımından bazarlar da, o cümlədən beynəlxalq maliyyə bazarları, likvidlik bazarları da bir-birindən fərqlənə bilər və həqiqətən fərqli də olur. Ona görə də likvidlik bazarları bütün İstiqamətlər, bütün meyarlar, aspektlər kontekstində təhlil edilməlidir. Bu səbəbdən qiymət spreadinin böyüklüyü və yaxud da kiçikliyi bir qayda olaraq gerçək, real sövdələşmə qiymətlərinin orta bazar qiymətlərinə hansı səviyyədə uyğun gəlib-gəlməməsi və yaxud kənarlaşması dərəcəsiindən asılıdır. O həm də

sövdələşmə müqavilələrinin transaksion xərcləri ilə də bağlıdır, transaksion xərclər isə, öz növbəsində sövdələşmənin həcmindən asılıdır. İqtisadi ədəbiyyatlarda bununla əlaqədar olaraq effektiv spread anlayışı irəli sürülür. Effektiv spread fərdi və orta bazar qiymətləri və real sövdələşmə qiymətləri arasındakı fərqlə, habelə aktivlərin alınması və satılması arasında fərqlə müəyyən edilir. Bunlar nəticə etibarilə bazar iştirakçılarının fəallığından, bazarda tələbin potensial həcmində, bərabər şərait daxilində isə vaxt amilindən asılıdır. Vaxt amili bazarda baş verən prosesləri yaxşılaşdırmağa doğru bərpa olunmasına, yəni qiymətlərin, sövdələşmələrin bir-birindən kənarlaşma hallarının nisbətən azadılması, tələb və təklifin bir-birinə yaxınlaşması amillərindən asılıdır. Bütün bunlar riyazi-iqtisadi ədəbiyyatlarda bazarın bərpa olunma qabiliyyəti adlandırılır. Ona görə də burada likvidlərin satıl- alınması və satılması limitləri, ən yaxşı tələb və təklif qiymətləri müəyyən edilməsi irəli sürülür. Və bunlar likvidliyin meyarları adlandırılır, həm də burada alınma və satmanın sifariş qaydasında limit həcmi ilə əlaqələndirilir. Bizə belə gəlir ki, birincisi yuxarıda göstərilən parametrlər sözün əsl mənasında likvidliyin özünün immanent meyarları adlandırmaq olmur. Digər tərəfdən isə, D.Şükünün kibernetik sxemdə irəli sürdüyü əlaqələr və bununla əlaqədar olaraq «yaxşı təklif qiyməti» və «yaxşı tələb qiyməti», habelə «limit sifarişləri» (həm alqı və həm də satqı üzrə) daha çox tənzimlənən bazar modelinə, sosial modelinə uyğun gəlir. Çünki yuxarıda göstərilən parametrlərlə kor-təbii bazar şəraitində davranmaq, sövdələşmə aparmaq, həm də bazarın vəziyyəti haqqında lazımı informasiyanı toplamaq, aktivlərin qiymətlərinin həqiqi kotirovkasını müəyyən etmək son dərəcədə çətindir. Ona görə ki, buna istər proqramatik və istərsə də nəzəri - metodoloji baxımından maliyyə bazarı situasiyası imkan verməz. Xüsusi olaraq əvvəllər göstərdiyimiz kimi, həm vaxt amili, həm də likvidlik parametrləri ilə səhmlərin qiyməti arasındakı fərqlər də öz təsirini göstərmiş olur. Əlbəttə, sövdələşmələr birjaldan kənar qaydalar, prinsiplər üzrə aparıldıqda, alqı və salqı sifarişlərinin həcmi, miqdarı da digər bir prinsip üzrə formalaşar. Çünki birja bazarı və birjadan kənar bazar prinsipləri bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlidirlər. Həm də birjadan kənar sövdələşmələr bu və digər formada bazar likvidliyinə də.

aktivlərin bazar təklif və tələbinə təsir göstərir. Yəni bazar, ticarət fəallığının artması və yaxud azalması xeyli dərəcədə ondan asılı olur. Ona görə də bu həm də likvidlərin bir bazarda təmərküzləşməsi, digər bazarda isə azalması, bəzən yox olunması, bir sözlə, likvidlərin özünün bazar üzrə yerləşməsi səviyyəsi ilə əlaqədardır.

Likvidlik bazarına müxtəlif amillər təsir göstərir. Həm də ayrı-ayrı bazarlarda bu amillər öz təsirinə görə də fərqlənirlər. Lakin bütövlükdə iqtisadi ədəbiyyatlarda likvidlik bazarına təsir edən amillər aşağıdakı 3 qrupa bölünür: 1. Aparılan ticarətin xüsusiyyətləri; 2. Ticarət vasitələri; 3. Likvidliyin növləri.

Burada bir ticarət növünün, vasitəsinin digərini əvəz etmə dərəcəsi və s. nəzərə alınır. Lakin, bir qayda olaraq bazar iştirakçıları daha likvidli aktivləri almaqda maraqlı göstəriirlər. Burada böhranla, risklə bağlı olan aktivlərdən uzaqlaşma halları özünü daha aydın göstərir. Bundan başqa bazarın mikrostrukturu, ticarətçilər arasında böhranlar və bununla əlaqədar olaraq bazarlar üzrə kapitalın axını likvidliyi həm də bazar mikrostrukturu ilə şərtlənir. Ona görə də burada, ticarətin xarakteristikası, institusional strukturu tipləri, habelə bazar iştirakçılarının davranışı mühüm amil kimi özünü göstərir. Məsələn, ticarət sisteminin tiplərini (birja bazarı, diller bazarı) buna misal gətirmək olar. Birja bazarı müəyyən qaydalar, müəyyən informasiyalar, müəyyən qiymətlər üzrə fəaliyyət göstərir. Əlbəttə o demək deyil ki, burada hər şey müəyyən olunur, heç bir qeyri-müəyyənlik olmur.

Lakin hər halda birja bazarından fərqli olaraq, diller bazarında dillerin inhisarçılığı daha yüksək olur. Bu mənada birja bazarının likvidliyi, informasiya açıqlığı, şəffaflığı diller bazarından daha yüksək olur. Bundan başqa, sövdələşmə xərcləri də müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bərabər şərait daxilində transaksion xərclərinin azaldılması bazar likvidliyini artırır. Burada bazarm informasiya şəffaflığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, bazar iştirakçılarının davranışına da təsir göstərir. Müasir dövrdə qarşıya çıxan problemlərin uğurla həll olunmasında likvidlik bazan ilə bağlı aşağıdakı məsələlər ön plana çəkilməlidir: rəqabət qabiliyyətli bazar mühitinin yaranması, likvidliyin səmərəli yerləşdirilməsi; bazarın likvidlik parametrləri və şərtlərinin bir-birilə əlaqələndirilməsi; transaksion xərclərinin mümkün qədər aşağı

endirilməsi, onun bazar fəaliyyətinə mənfi nəticələrinin neytrallaşması; daha optimal və təhlükəsiz bazar infrastrukturunun formalaşması, bazar iştirakçılarının aparılan sövdələşmələr üzrə tərkibinin müxtəlifliyi, onların riskli vəziyyətini dərk etmə səviyyəsi. Əks təqdirdə bazar likvidliyi riskləri əhəmiyyətli itkilərlə nəticələnə bilər. Bazar likvidliyi nə qədər az olarsa, itkilər də bir o qədər çox olur. Belə olan şəraitdə transaksion xərclər riski də çox olur. Bir çox mütəxəssislər burada, yəni bazar likvidliyində baş verən risk ölçüsünü realizasiya olunmuş spredlə müəyyən edir. Başqa cür demək, spread riskin ölçüsü kimi qiymətləndirilir. Bu D.Şükin tərəfindən aşağıdakı kimi sxem halında verilir:

Aydındır ki, likvidlik riskinin ekzogen amilləri bazar likvidliyi parametrləri ilə müəyyən olunur (bazarda spredin həcmi, bazarın dəyriniyi və bazarın həcmi). Bu parametrlər bazar iştirakçılara, alqı-satqıya mühüm təsir göstərir. Lakin burada hər bir bazar iştirakçısının bazarda tutduğu mövqeyi, həcmi, xüsusi çəkişi ilə də şərtləşir. Burada deyək ki, onun müəyyən miqdarda səhmlər alma və alma üzrə kotirovkası olur. Ona görə də burada sövdələşmə likvidliyin azlığı və çoxluğu ilə də şərtləşir. Bu mənada, bizcə D.Şükin öz sxemində endogen amilləri də nəzərə almalı idi. Həm də burada bazar tarazlığının bərpa olunması müddəti, ümumiyyətlə vaxt amili, investorlar üçün konkret bazar mühiti kimi mühüm cəhətlər də nəzərə alınmalıdır. Bütün bunlar bazar likvidliyi risklərinin qiymətləndirilməsi üçün də son dərəcə zəruridir. Lakin hal-hazırda bazar likvidliyi risklərinin qiymətləndirilməsini sistemli metodu yoxdur. Eyni zamanda burada ekzogen və endogen səciyyəli riskləri əlaqələndirmək də böyük bir problem məsələləri özündə ehtiva edir. Ona görə də burada həm də spredin həcmi ilə bazarın valantliliyi arasında müəyyən əlaqələri görmək lazımdır. Lakin burada statistik rəqəmləri, onların şəffaflığını həmişə əldə etmək mümkün olmur. Əlbəttə burada bir çox variantlardan istifadə etmək olar. Bu variantlar portfel riskinin likvidlik risklərini nəzərə almaq və yaxud da almamaq şərti ilə müəyyən oluna bilər. Burada həm də əvvəldə göstərdiyimiz kimi, bazar riskləri firma və şirkətlərin riskləri ilə əlaqəli şəkildə öyrənilsə problemin həlli daha önəmli ola bilər. Çünki burada artıq risk problemi firma və şirkətlərin tədiyyə

qabiliyyətlərinin aşağı düşməsi, başqa cür desək onların nəgd maliyyə resurslarının, yüksək likvidli aktivlərinin, mənfəətinin olmaması, bütövlükdə koorpo- rativ - bank böhranı silsiləsini əlaqələndirilmiş olur. Ona görə də bu baxımından likvidlik risklərinin sistemli təhlili firma və şirkətlərin nəinki cari, həm də gələcəkdə gözlənilən ödəmə öhdəliklərini, onun stuktunu, həcmi ehtimallaşdırmağa, müəyyən etməyə, strateji idarəetməyə imkan verir.

Likvidlik anlayışı dedikdə onların öz maliyyə öhdəliklərinin vaxtında və tamamilə yerinə yetirməsi başa düşülür ki, bu da bankın kifayət qədər xüsusi kapitalla sahib olması ilə, vəsaitlərin uyğun müddətlərin uçotu ilə balansın aktiv və passiv üzrə optimal yerləşdirilməsi ilə müəyyən edilir. Başqa sözlə, kommersiya bankının likvidliyi üç əsas hissəsinin obyektiv zəruri nisbətində əsaslanır; 1) bankın xüsusi kapitalı; 2) cəlb edilmiş vəsaitlər; 3) yerləşdirilmiş vəsaitlər.

Dünya bank nəzəriyyəsi və praktikasında likvidlik termini «ehtiyat» və ya «axın» kimi izah edilir. Likvidliyin «ehtiyat» kimi açıqlaması özündə kommersiya bankının müştərilər qarşısındakı öhdəliklərinin yerinə yetirilmə imkanları səviyyəsini əks etdirir. Bank o zaman likvidli sayılır ki, nəgd vəsaitləri və digər likvid aktivlərinin həcmi, eləcə də digər likvid aktivlərinin həcmi, eləcə də digər mənbələrdən vəsaitlərin səfərbər edilməsi imkanları borc və maliyyə öhdəliklərinin vaxtında ödənilməsi üçün kifayət qədər olsun. Bundan başqa, likvidli ehtiyat işə praktiki olaraq istənilən gözlənilməz maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəruridir. Balans o zaman likvidli sayılır ki, balans vəziyyəti aktiv üzrə vəsaitlərin tez bir zamanda reallaşdırılması hesabına passiv üzrə təcili öhdəlikləri ödəməyə imkan verə bilsin. Bank aktivlərinin tez bir zamanda onun öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün pul formasına çevrilməsi bir sıra amillərlə müəyyən edilir ki, bu amillərin də arasında ən həlledici vəsaitlərin yerləşdirilməsi müddətinin resursların cəlb edilməsi müddətinə uyğun gəlməsidir. Başqa sözlə, müddətə passiv necədirsə, aktiv də elə olmalıdır. Ancaq bu halda balansda aktiv üzrə pul formasında vəsaitlərin azad olması müddəti və həcmi ilə bank öhdəlikləri üzrə qarşıda duran tədiyyələrin müddəti və həcmi arasındakı tarazlıq təmin edilə bilər.

Likvidlik riskinin mahiyyətinə dair iqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif nöqteyi nəzərlər mövcuddur. Bəzi iqtisadçılar likvidlik riskinin mahiyyətini onun meydana gəlmə amilləri ilə izah edirlər. Məsələn, E. Saprunoviç likvidlik riskini öhdəliklərin vaxtlı-vaxtında yerinə yetirilməsi üçün aktivlərin çatışmazlığı, A.Q.İvacenko maliyyə aktivlərinin tədiyə vəsaitlərinə tez bir zamanda itkisiz konversiyasının qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqələndirirlər. O.A. Antipova likvidlik riskini maliyyə aktivlərinin tez bir zamanda konversiyasının həyata keçirilməməsi səbəbi üzündən yaranan zərərlər ehtimalı ilə, T.U.Kox isə xalis gəlir və səhmlərin bazar dəyərinin aktivlərin satışı yolu ilə uyğun qiymətə nəğd pul vəsaitlərinin əldə edilməsi çətinliklərindən irəli gələn dəyişilməsi ilə izah edir.

Likvidlik riskinin amili kimi zəruri mənbələrin olmaması səbəbilə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi mümkünlüyü və yaxud öhdəliklərin zərərlərlə yerinə yetirilməsi çıxışdır. Məlum olduğu kimi belə mənbələrə aşağıdakılar aiddir: yüksəklikvidli aktivlər, likvid aktivlər, əlverişli bazar konyukturası şəraitində kreditlərin cəlb edilməsi, qiymətli kağızların buraxılışı. Öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün bu və ya digər mənbələrin seçilməsi likvidliyə təsir edən daxili və xarici amillərlə əlaqədar olur. Likvidlik riskinin daxili amillərinə aiddir: aktiv və passivlərin keyfiyyəti, aktiv və passivlərin müddətə görə balanslaşdırılmaması dərəcəsi, firma menecmentinin səviyyəsi və s. Likvidlik riski zamanı aktivlərin keyfiyyəti aşağı likvidlikdə ifadə edilir ki, bu da pul vəsaitlərinin vaxtlı-vaxtında gəlməsini təmin edə bilmir. Bu zaman passivlərin keyfiyyəti isə gözlənilməz qaydada vaxtından əvvəl pul vəsaitlərinin getməsi ehtimalı ilə əlaqədar olur. Aktiv və passivlərin balanslaşdırılmamış vəziyyətdə olması heç də bütün hallarda likvidlik üçün təhlükə yaratmır, yəni əgər bu qeyri balanslaşdırma kritik nöqtənin keçmirsə, onda demək likvidlik riski minimal hesab edilir. Firma menecmentinin keyfiyyəti qərarların qəbulundakı səriştə ilə müəyyən edilir. Likvidlik riskinin müvəffəqiyyətlə tənzimlənməsi üçün menecer tərəfindən likvidlik xüsusi diqqət mərkəzində olmalı, vəsaitlərin cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi istiqamətləri düzgün seçilməlidir. Riskin idarə edilməsi sistemi çərçivəsində təşkilatın likvid vəsaitlərə olan tələbatı daim dəqiqliklə təhlil

edilməlidir. Likvidliyin və maliyyə sabitliyinin təhlili - maliyyə göstəricilərinin vacib tərəfləridir. Təşkilatın normal fəaliyyətinin əsas şərtlərindən biri pul vəsaitləri ilə təminatıdır ki, bu təlimatı da pul axınlarının təhlili qaydası qiymətləndirməyə imkan verə bilər. Aşağıdakı pul axınlarının sistemli idarə edilməsinə cəhd etmək lazımdır. 1) əsas fəaliyyətdən: pul vəsaitlərinin istehsal və əsas məhsulun realizasiyası prosesindəki pul vəsaitlərinin hərəkəti; 2) investisiya fəaliyyətindən: vəsaitlərin investisiyalaşdırılmasından irəli gələn gəlir və xərclər, dövriyyədən kənar vəsaitlərin realizasiyası; 3) maliyyə fəaliyyətindən: kreditlərin alınması və ödənilməsi, səhm buraxılışı və s.

Son vaxtlar qloballaşma və qlobal maliyyə böhranı ilə əlaqədar olaraq beynəlxalq likvidlik problemi iqtisadçıların diqqətini cəlb etməyə başlamışdır. Lakin iqtisadçılar arasında «Beynəlxalq likvidlik» kateqoriyası haqqında vahid fikir birliyi yoxdur. Bir qrup iqtisadçılar bu anlayışı rəsmi ehtiyat aktivləri ilə əlaqələndirirlər. Bu fikirlə qismən razılaşmaq olar. Digər iqtisadçılar ehtiyat aktivlərə daha geniş mənada yanaşır və bura (bu ehtiyatı) qızılı, valyutam, bəzi borcları, BVF-nun ehtiyat mövqeni (o cümlədən krediti) və s. daxil edirlər.

Bəziləri isə «Beynəlxalq valyuta likvidliyi» anlayışı ilə «Beynəlxalq likvidlik ehtiyatı» anlayışlarını eyniləşdirirlər [28]. Lakin beynəlxalq likvidlik yalnız valyuta likvidliyi ilə məhdudlaşmır. Burada qlobal baxımdan neqativ cəhətlərdən biri beynəlxalq likvidliyin bir qrup inkişaf etmiş ölkələrin əlində təmərküzləşməsi və onun likvidliyin əks passiv tərəfi (qısamüddətli öhdəliklərlə), xarici bazarlarla, investisiya fonrları ilə zəif əlaqələndirilməsidir. Bir sıra ölkələr ehtiyat aktivlərinin yığılmasından, toplanmasından, gəlirli ixracdan antiböhran vasitəsi kimi istifadə edirlər. Son vaxtlar beynəlxalq aktivlərin, valyutanın diversifikasiyası problemlərinə, onun investisiyalaşdırma ilə əlaqəsinə böyük əhəmiyyət verilir.

FƏSİL III. BANK AKTİV VƏ PASSİVLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1 Böhran şəraitində bank aktiv və passivlərinin idarə edilməsi xüsusiyyətləri

Bir qayda olaraq antiböhran idarəetmə bir sıra iqtisadi ədəbiyyatlarda deyildiyi kimi «maliyyə böhranlı» müəssisələrlə bağlıdır [34]. Bu fikirlə əsasən razılaşımaq olar. Lakin firma və şirkətlərin maliyyə baxımından böhranlı vəziyyəti onların daha geniş mənada, sistemli halda iflası uğramalarından irəli gəlir. Bu səbəbdən onların maliyyə baxımından sağlamlaşdırılması hələ hər şey demək deyildir. Burada istehsal, satış, əmək və kapitalın tətbiqinin səmərəliliyi problemlərinin həlli antiböhran idarəetmənin özünün səmərəliliyi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həm də antiböhran tədbirləri sistemi müəssisələrin maliyyə sağlamlaşdırılması, sanksiya ilə müqayisədə daha çətin və geniş məsələləri əhatə edir. Burada elmi-texniki, innovasiya, satıla biləcək yeni məhsul növlərinin istehsalı, cari maliyyə əməliyyatlarının düzgün qurulması, sərfəli olmayanların ixtisar edilməsi, marketing problemləri ön plana keçir. Bütün bunlara biganəlik müəssisədə tədiyyə qabiliyyətini, likvidlik səviyyəsini aşağı salır, itgiləri, zərərləri çoxaldır, kreditor borclarını artırır. Antiböhran idarəetmə və bununla əlaqədar olaraq tədbirlərin düzgün seçilməsi, ən başlıcası - vəziyyətdən çıxmaq üçün hansı tədbirin birinci olaraq seçilməsi son dərəcə vacibdir. Qərribə də olsa bu barədə vahid fikir birliyi yoxdur. Bəzi mütəxəssislər burada kreditor borclarının azaldılmasını birinci, bəziləri zərərlə işləməni və s. ön plana çəkirlər. Lakin zərərlə işləməni, satış problemlərini aradan qaldırmadan digər problemləri həll etmək qeyri mümkündür. Gec-tez yenə də kreditə qayıdısa ehtiyac özünü göstərəcəkdir. Bu həm də istər-istəməz səhmdarların səhmdən olan məzənnə gəlirləri, mənfəəti və s. ilə şərtləşəcəkdir. Burada firma və şirkətin iflası düşməklə fəaliyyətlərini tamamilə dayandırmaları və ya qismən fəaliyyət göstərmələri, onların lazımsız artıq aktivlərinin satışı, həm də az likvidlik hissəsinin satılması, ikinci variant kimi mövcud aktivlərin özü ilə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalını və satışını həyata keçirmək, ya da əvvəlki məhsulun marketingini yaxşılaşdırmaq kimi

problemlər meydana çıxır. Məhsul satışı problemi həll olunmadan istehsal güclərindən istifadə, kommersiya problemini də həll etmək qeyri-mümkündür. Bu vəziyyət isə investisiyalı və innovasiyalı antiböhran konsepsiyasına zidd olan tendensiya yarada bilər, özünümaliyyəşdirmədə, dövriyyə vəsaitinin qıtlığında, defolt kimi problemlərdə ziddiyyətlər yarana bilər.

Bir qayda olaraq firma və şirkətlərin böhran vəziyyətinə düşmələri rəqabətlə, onların bazarın tələblərinə uyğun olaraq yenidən qurulması (restmk- tuzasiyası) ilə əlaqələndirirlər. Burada müəyyən həqiqət vardır və heç də onu inkar etmək olmaz. Lakin təcrübə göstərir ki, burada idarəçilik riskləri və müəyyən oyun qaydaları az rol oynamır. Belə ki, iflasa uğrama, onun mexanizmləri, subyektlərin qeyri səmərəli fəaliyyətləri, heyətin, menecerlərin cari və strateji planlaşdırmadakı səhvləri və bir sıra az səmərəli təşkilatı işlər də xeyli problemlər törədir. Bəzən idarəetmə, idarəçilik mexanizmləri bazar şəraitinə, mühitinə uyğunlaşdırılmır, böhrana qədər və böhran gedişində firma və şirkətlərin problemləri bir-birindən asılı olan amillər üzrə kompleks, sistemli halda koordinasiya edilmir və adekvat qərarlar verilmir, hətta belə bəzi hallarda böhranın diaqnostikası, sanatsiyası düzgün müəyyən edilmir. Nəticədə neqativ hallar, meyillər necə deyərlər, qapını döyəndə böhranlar, risklər probleminin həlli yada düşür. Bu səbəbdən də müəssisədə stabilləşmə məsələlərinin qaydaya salınması, həlli, effektiv variantların seçimi xeyli çətinləşir. Antiböhran, anti-risk prosesinin təşkilində də xeyli problemlər yaranır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra xarici ölkələrdə postsovet ölkələrindəki kimi «antiböhran idarəetmə» deyil, «böhran-menecment» termini işlənir. Bizcə ikinci ifadə daha doğrudur, hərçəndki aralarında elə bir fərq yoxdur. Adi və böhranlı risklər müxtəlif idarəçilik səviyyələrində müxtəlif qaydada və müxtəlif normativlərlə tənzim olunur. Həm də istehsal, kommersiya, maliyyə-kredit, valyuta və s. predmetli (məzmunlu) risklərin öz tənzimləmə mexanizmləri mövcuddur. Koorporativ, dövlət, makro və mikro idarəetmədə də xeyli fərqlər vardır. Lakin risklərin, böhranların sistemli idarə edilməsi baxımından onlar arasında üfüqi və xətti qarşılıqlı məntiqi əlaqələr vardır. Bu məntiqi əlaqələr ümumi, xüsusi, məqsədli norma və normativlər, mexanizmlər

işlənib hazırlanarkən nəzərə alınmalıdır, iləm də ümumi iqtisadi situasiyalar və bazar konyukturası da burada öz əksini tapmalıdır. Lakin konyukturanın, yəni bazar konyukturasının dövlət tənzimlənməyə daxil edilməsi indi mübahisəli bir nəzəri-metodoloji problem kimi qalmaqdadır. Antiböhran, antirisk üzrə görkəmli mütəxəssis olan V.A.Barinov bizcə səhv olaraq yazır: «Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üzrə dövlətin fəaliyyətinin birinci istiqaməti konyukturanın idarə edilməsidir» [15], Müəllif digər tərəfdən konyukturanı bazarın formalaşmasının «başlıca funksiyası» adlandırır [15], İqtisadiyyatın idarə edilməsi haqqında V.A.Barinovun fikrini də eynirənalı qəbul etmək olmaz. Məsələn, o, konyukturam, səmərəli istiqaməti, sosial istiqaməti, struktur üzrə yenidənqurma istiqaməti onun sözləri ilə desək «iqtisadiyyatın idarə edilməsinin əsas funksiyaları» kimi adlandırır [15].

Qlobal maliyyə böhranı bir daha göstərdi ki, indi sadəcə olaraq firma və şirkətlərin maliyyə sanatsiyası ilə məşğul olmaq hələ problemin həlli demək deyildir. İndi bizcə problemlərin özünü (əgər belə demək düzgün olarsa) difersifikasiya etmək, konkretləşdirmək lazımdır. Məsələn, respublikamızda iqtisadi, elmi-texniki strategiyayı işləyib hazırlayarkən sadəcə olaraq iqtisadi artım, kəmiyyət problemləri ilə kifayətlənmək olmaz. Sənaye siyasətində yalnız bütövlükdə firma və şirkətlərlə bahəm ayrı-ayrı məhsulların istehsalı və onların bazar — satış strategiyası nəzərə alınmalıdır. Lakin bir sıra hallarda bəzi məhsulların istehsal və istehlakı həcmi arasında xeyli fərqlər əmələ gəlir ki, bu da makro və mikro səviyyələrdə bazarın labüd olan bazar tutumunun lazımı dərəcədə nəzərə alınmamasından, bu sahədə hələ də staretji menecment ilə strateji marketinq arasındakı qarşılıqlı əlaqənin nəzərə alınmamasından irəli gəlir. Belə bir şəraitdə antiböhran fəaliyyətə, amillərə dövlətin daha səmərəli təsir etməsi tədbirləri zəifləyə bilər.

Antiböhran idarəetmə tədbirləri yalnız bazar prinsipləri əsasında lazımı səmərə verə bilməz. Burada iqtisadiyyatın bütün ümumi atributlarından qaynaqlanmaq lazımdır. Hər şey-iqtisadi artım da, qiymətlər sistemi də, pulun alıcılıq qabiliyyəti də, xarici ticarət, İqtisadi əlaqələr də, habelə mikro səviyyəli problemlərin bəlli də stabillik, tarazlılıq konsepsiyasına söykənməlidir. Kapital gücünə rəvac verən Ford

hələ vaxtilə demişdir: «Mövgud sistem məhsuldarlığın yüksək ölçüsünü verə bilmir, belə ki, bütün sahələrdə israfçılığa rəvac verir. Bu sistem plandan məhrumdur. Hər şey plana uyğunluqdan və məqsədyönlülükdən asılıdır» [19, s.13],

Antiböhran tədbirləri özündə müəyyən standart qaydaları birləşdirsə də ayrı-ayrı ölkələrdə onun özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu, bir tərəfdən həmin ölkədə idarəçilik sisteminin qurulması, dövlət kooperativ idarəetmə ilə qeyri-dövlət (səhmdar cəmiyyətləri) kooperativ idarəetmə mexanizmlərinin əlaqələndirilməsi dərəcəsindən, ümumiyyətlə idarəetmənin keyfiyyətindən, idarəetmənin kritik vəziyyətindən, idarəçiliyin, informasiyanın şəffaflığından, riskli situasiyanın səciyyəsinədən və s. irəli gəlir. Bununla əlaqədar olaraq hər bir ölkədə (əlbəttə ölkə daxilində hər bir şirkətdə) antiböhran imkanı və potensialı da müxtəlif səviyyədə olur, başqa cür desək böhranla mübarizə potensialından asılı olaraq, risklərlə mübarizə aparmağın nəticəsi də müxtəlif olur. Ölkənin antiböhran potensialı (bizcə belə ifadə işlətmək olar) nə qədər çox möhkəm olarsa risklərlə mübarizə aparmaq həm bir tərəfdən nisbətən asanlaşar, digər tərəfdən isə risklərin, böhranın həmin ölkəyə vurduğu zərər, itgilər bir o qədər az olur. Onda sual meydana çıxır: ölkənin antiböhranının meyarları amilləri nə ilə müəyyən olunur? Burada başlıca problem həmin ölkədə, onun iqtisadi qurumlarında, təsərrüfat subyektlərində kortəbiiliyin, ental vəziyyətin (entropiyanın ən yüksək forması), spantan hallarının olmasıdır. Bu cəhətdən bir sıra ölkələrin, o cümlədən Çin, Almaniya, Yaponiya kimi ölkələrin iqtisadi fəaliyyəti, modeli daha önəmlidir. Əlbəttə, istər əvvəlki və istərsə də 2008-ci ildə baş verən global maliyyə böhranı həmin ölkələri də xeyli itgilərə məruz qoymuşdur. Lakin bir çox ölkələrlə müqayisədə bu ölkələr riskli şəraitdə daha əlverişli vəziyyətdə olmuşdur. Bu, onların antirisk, antiböhran potensialının nisbətən yüksək olması ilə şərtləşir. Bu antiböhran potensialı Çində aşağıdakı ilkin şərtlərlə, amillərlə müəyyən edilir:

1. Mühüm əhəmiyyət kəsb edən real sektordakı və iqtisadi sahələrin bir- birilə əlaqəli halda inkişaf etməsi;
2. Maliyyə sisteminin təkmil olması, maliyyə segmentləri, maliyyə bazarının

şəffaflığı;

3. İnflyasiya və qiymətin əmələgəlməsi prosesinə dövlətin təsiretmə imkanı;
4. Bütçə gəlirləri və xərclərinin ayrı-ayrılıqda integrativ, sintez halında idarə edilməsi;
5. Cari əməliyyatlar üzrə ölkənin ödəniş balansının tənzimlənməsi və ticarət üzrə aktiv saldonun mövcudluğu;
6. Xarici borcların ÜDM xüsusi çəkisinin yol verilən həddə olması, milli valyutanın məzənnəsinin lazımı həddə olması və lazımı miqdarda qızıl ehtiyatının olması.

Bütün bunlar göründüyü kimi iqtisadiyyatın mühüm sahələrinin və real sektorun dövlət tərəfindən yüksək səviyyədə makroiqtisadi tənzimlənməsini göstərir. Əlbəttə, burada Çin dövlətinin qloballaşma şəraitində sənaye siyasətinin düzgün qurulması mühüm rol oynayır. Burada qabaqcıl texnologiyaya, innovasiyah iqtisadiyyat konsepsiyasına, ixrac potensialının mümkün qədər maksimum artırılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Xüsusi olaraq ixrac potensialını artırmaq məqsədilə sənayedə çevik və strateji dəyişikliklərin edilməsi ön plana çəkilir. Bununla yanaşı Çində bir tərəfdən İqtisadi fəaliyyət, o cümlədən maliyyə beynəlxalq maliyyə prinsiplərinə, norma və normativlərinə uyğunlaşdırılır, digər tərəfdən isə bu sferada şəffaflığa, dövlət nəzarətinə, dövlət tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Belə əlaqələndirmə Çinə böyük uğurlar gətirmişdir. Çində mərkəzi bankla yanaşı xalq bankı adlı bankda fəaliyyət göstərir. 12 iri dövlət və xüsusi bank mövcuddur. Maliyyə bank sistemi real iqtisadi sektorun inkişafına fəal iqtisadi təsir göstərir. Burada kredit sferasında neokeynisçi tipli siyasət aparılır, inflyasiya nəzarət altındadır. Ən maraqlı cəhət Çində ixtisaslaşdırılmış xüsusi dövlət holding şirkətlərinin yaradılmasıdır. İqtisadiyyatın stabil inkişafında maliyyə sabitliyi şərtləri və amilləri mövcuddur. Eyni zamanda konkret olaraq maliyyə sabitliyinin özünün konkret şərtləri və amilləri vardır. Həm də burada firma və şirkət daxili amillərlə yanaşı qlobal miqyaslı oyun qaydaları özünü göstərir, ona görə də maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində istər qlobal, istərsə də makro və mikro səviyyəli

assimetrik informasiyaların, maliyyə bazarlarındakı neqativ halların aradan qaldırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir, Burada maliyyə bazarının ayrı-ayrı seqmentlərinin operativ və ardıcıl reqlativ monitorinqinin keçirilməsi, mövcud maliyyə aktivlərinin qiymətləndirilməsi və lazım gəldikdə yenidən qiymətləndirilməsi, bunun nəticəsində sövdələşmələr üzrə gəlirlər arasındakı fərqlərin müəyyən edilməsi, avans şəklində vəsait qoyuluşunun gözlənilən səmərəliyinin əldə edilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Etiraf etmək lazımdır ki, maliyyə bazarları istər qlobal miqyasda, istərsə də postsovet ölkələr çərçivəsində tamamilə, tam potensialı ilə kifayət qədər formalaşmamış və bu səbəbdən heç də reqlativ səciyyə daşımır. Ona görə də maliyyə bazarları ilə iqtisadiyyatın real sektoru arasındakı meydana çıxan ziddiyyətlərin səbəbləri xeyli dərəcədə bununla bağlıdır. Bu həm də spekulyativ iqtisadiyyatın iqtisadi problemləri təmin olunmamış kredit eksponziyasına, səhmlərin beynəlxalq bazarda kapitallaşması səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə Amerika kimi bir ölkədə bu problem keçən əsrin 30-cu illərindəki Böyük Depresiya dövründəkindən ciddi olmuşdur. Təsadüf deyil ki, bu böhrandan dünyanın 30-a qədər ölkəsi böhran vəziyyətinə düşmüş və ciddi maliyyə itgiləri ilə üzləşmişdir. Bu qərribə də olsa bankların və digər İqtisadi maliyyə qurumlarının özlərinin fond bazarındakı əməliyyatların təşkil edilməsindən asılı olmuşdur. Hətta bəzi ekspertlər göstərir ki, belə bir şəraitdə bankların özlərində məşhur Bazel prinsipi və standartlarına bilərək və bilməyərəkdən əməl olunmamışdır. Bundan başqa bəzi ekspertlərin fikrinə görə bir sıra xarici ölkələrdə aktivlərin dəyərinin və konturagentlərin tədiyə qabiliyyətinin müəyyən edilməsi metodikasında çatışmamazlıqlar mövcuddur, həm də bir sıra maliyyə vasitələrinin (alətlərinin) özünün qurulması riskli təbiətə malikdir. Bundan başqa, belə maliyyə vasitələrindən bir növ özbaşınalıq qaydasından speklurativ məqsəd güdməklə neqativ manikulasiya hallarına yol vermişdir. Təcrübə göstərir ki, istər qlobal miqyasda və istərsə də bəzi ayrı-ayrı ölkələrdə maliyyə sistemindəki nöqsanlar nəticə etibararı ilə özünü aşağıdakı istiqamətlərdə göstərmişdir:

Birincisi, bu problem likvidlik problemi ilə kapitalın kifayət olmaması ilə

şərtləşir. İkincisi, aktivlərin aşağı düşməsi və yaxud dəyərcə qiymətləndirilməsinin qeyri-stabil olması. Üçüncüsü, maliyyə bazarlarının özünün arxitekturasının ya düzgün qurulması, ya da bu bazarların fəaliyyət göstərməsində ciddi nöqsanlığa yol verilməsi. Məlumdur ki, yuxarıda göstərilən məsələlərin həlli qeyri-müəyyənliyi kəskin olmayan iqtisadi sistemlər üçün xüsusi problem daşımışdır. Çünki, belə şəraitdə bir çox məsələlər, o cümlədən likvidlik probleminin həlli, bərpası, habelə lazım gəldikdə ətraf sanksiyaları vasitəsi ilə ayrı-ayrı əməliyyatlarda saxtakarlığa qarşı qoyula bilər. Bu onu göstərir ki, doğrudanda hər hansı bir ölkənin, dövlətin antiböhran, antirisk potensialı bir sözlə regulativ imkanları mərkəzi bankların düzgün fəaliyyəti, maliyyə bazarlarının və bank sisteminin, bank sektorunun özünün stabilliyi üçün mühüm amili kimi çıxış edir. Bir qayda olaraq monitar siyasət həyata keçirilərkən və ayrı-ayrı təşkilatların likvidlik səviyyəsi təmin etmək məqsədi ilə ayrı-ayrı ölkələrin mərkəzi bankların necə dəyərlər, mövcud ehtiyatlar çərçivəsində yenidən maliyyələşdirmə, uçot dərəcələrini aşağı salmaqla diskout siyasətində müəyyən dəyişikliklərin edilməsinə, sığortalanma, qarantiyalı təminat və s. tədbirlərə üstünlük verilir. Əlbəttə, bu tədbirləri inkar etmək olmaz. Lakin bununla belə bizcə bu tədbirləri əsaslı regulativ təbiətli iqtisadi mexanizmi kimi də qiymətləndirmək düzgün olmaz. Belə tədbirləri ancaq böhran vəziyyətindən çıxmaq üçün istifadə edilən bir növ müfəqqəti tədbirlər hesab etmək olar. Lakin 2008-ci ilin global maliyyə böhranı göstərdi ki, belə səpgili antiböhran tədbirlərindən, proqramından spekulativ qaydada milyardlarla «humanitar» qaydada gəlir əldə etmişlər. Ona görə də görülən antiböhran tədbirlərinin özünün bütün istiqamətlərini heç də nəinki şəffaf, həm də balanslaşdırılmış və stabil hesab etmək olmaz. Bu tədbirlər gedişində bir çox ölkələr, o cümlədən Amerika, Fransa, Almaniyanın firma və şirkətlərinin normal fəaliyyəti üçün birbaşa subsidialar və güzəştli kreditlər verilməsini, faiz dərəcələrinin aşağı düşməni nəzərə aldılar, milli iqtisadiyyatın bir növ proteksiyalaşmasma şərait yaratdılar. Eyni zamanda həmin ölkələrin özləri proleksanizmin əleyhinə çıxış etdilər.

Böhran, riskli situasiya əleyhinə bank sektorlarında həyata keçirilən tədbirlərin

nəticəsi göstərir ki, bütün bu dəyişikliklər nəticə etibarilə pul-kredit və valyuta məzənnəsi siyasəti, habelə daxili və xarici maliyyə bazarları sferalarında, çərçivəsində bütün dəyişikliklər qismən nəzərə alınmaqla həyata keçirilmişdir. Burada kredit portfelini formalaşarkən xarici valyuta və milli valyuta ilə kreditləşmə nisbətləri, həm də fiziki və hüquqi şəxslər arasındakı münisbətlər, xarici və milli valyutaların devolvasiya səviyyəsi, dinamikası və onların risk əmələgətirmə dərəcəsi və s. də dəqiq nəzərə alınmalıdır. Lakin iqtisadiyyatda və maliyyə sferasında baş verən neqativ hallar göstərdi ki, bankların Jikvidliyinin təmin edilməsi, iqtisadiyyatın pul-kredit və valyuta məzənnə istiqamətində stabilləşməsi mexanizmində bir çox ölkələrdə böhran əmələgətirən hallar çox olmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycanda belə riskli hallar digər ölkələrlə müqayisədə xeyli dərəcə az olmuşdur. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, hər bir ölkədə olduğu kimi Azərbaycanda da bank sistemindən kənar pul axınları mövcud olmuşdur. Bəzi ölkələrdə «ucuz pul» və «bahalı pul» konsepsiyaları da bir-birinə əks istiqamətdə həyata keçirilmişdir. Bu baxımdan bir çox ölkələrdə, o cümlədən Amerika və Yaponiyada, İngiltərədə, postsovet ölkələrində Rusiya və Ukraynada bir-birinə əks olan iqtisadi meyillər çox olmuşdur. Əlbəttə, necə deyərlər hər bir meylin, iqtisadi fikrin özünün müsbət və mənfi cəhətləri vardır. Ümumiyyətlə götürdükdə bahalı pul» konsepsiyası, metodu,- antiinflasiya xarakteri daşıyır və eyni zamanda buna baxmayaraq pula tələbatı azaldır və işgüzar fəallığı ləngidir. Bundan başqa, yüksək faiz dərəcəli bir qayda olaraq xarici spekulativ kapitalı özünə cəlb edir və həmin ölkədə likvidlik aşağı düşən kimi yerləşdiyi həmin ölkəni tez bir zamanda tərk edir. Ona görə də bir sıra hallarda sərt monitar konsepsiya əsas götürülərək valyuta məzənnəsinin targetləşməsindən inflyasiyanın tədriclənməsi sistemə keçirilir, Bu ilk baxışdan əgəlabatan tədbirlər sırasına daxildir. Lakin inflyasiyanı bu qaydada targetləşdirilməsinin dünya təcrübəsi göstərir ki, onun monitar vasitələrlə dayandırılması çox nadir hallarda özünü doğrultmuşdur, burada digər köklü amillərdə sistemli balda nəzərə alınmalıdır. Ru amillər burada bəni iqtisadi artım, həm də valyuta məzənnəsi əmələgətirən amillər, bazarın özünün stabillik dərəcəsi və s.-də nəzərə alınmalıdır. Qeyd etmək

lazımdır ki, bərabər şərait daxilində investisiya və kredit üçün milli valyutanın möhkəmliyi vacibdir. Burada əlbəttə satış bazarının qorunub saxlanması və real sektorun möhkəmlənməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində törəmə maliyyə vasitələrindən düzgün istifadə olunması da çox vacibdir. Lakin qlobal maliyyə böhranı göstərdi ki, qərribə də olsa müasir şəraitdə hətta belə törəmə maliyyə vasitələrinin fəaliyyət göstərmə mexanizmləri tamamilə dərk edilməmişdir və bu nəticədə real iqtisadi sektorla, ictimai təkrar istehsalda zəif əlaqələndirilmişdir. Biz A.Feldimann belə fikri ilə tamamilə razılaşırıq ki, törəmə maliyyə vasitələri ilə əməliyyatların aparılması normal sahibkarlıq və məişət mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. O, törəmə vasitələrini bəzi hallarda obrazlı olaraq «maliyyə əmtəəsi» adlandırır. Törəmə maliyyə vasitələrinin bazarı bir qayda olaraq iki bazar varinatında - birja ticarəti və birjadan kənar ticarət varinatında, formalarında həyata keçirilir. Qərribə də olsa, son illər birjadan kənar törəmə ticarəti birja çərçivəsindən dəfələrlə, yəni 7-8 dəfə artıq olmuşdur [11]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, törəmə maliyyə bazarındakı birja və birjadan kənar törəmə vasitələrinin nominal dəyəri heç də likvidlik potensialı üzə üst-üstə düşmür. Birja ticarətinin vasitələri müəyyən faiz nisbətində əsaslanan fyuçers və opsiyonlardan, tez-tez dəyişən valyuta məzənnəsinə əsaslanan fyuçers və opsiyonlardan və nəhayət səhm indeksinə əsaslanan fyuçers və opsiyonlardan ibarətdir. Birjadan kənar ticarət isə svop faizlərindən və valyuta svopundan ibarətdir. Burada törəmə əmtəə bazarları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da bir qayda olaraq xammala, qızıla, buğdaya və sairə əsaslanır. A.Feldman haqlı olaraq göstərir ki, son vaxtlar «törəmə əmtəə» bazarları əslində maliyyə bazarlarına çevrilmişdir. Burada, bazarlarda real pul axınları əslində zaman etibarlı ilə qiymətlər arasındakı fərqin hesabına, maarjalar isə opsiyonlarda daxili və xarici qiymətlər, svoplardakı kvotlar və s. hesabına formalaşır. Lakin dünya təcrübəsi, qlobal maliyyə böhranı göstərdi ki, törəmə maliyyə və əmtəə bazarları haqqındakı məlumatlar tənqidi reallığı əks etdirmir və son vaxtlar iqtisadi ədəbiyyatlarda deyildiyi kimi «sabun köpüyünə» bənzər fenomen formalaşdırır və bu da təkrar istehsal proseslərlə demək olar ki, heç bir əlaqəsi olmur.

Bir qayda olaraq törəmə vasitələr tələbatdan artıq olan pul vəsaitləri hesabına meydana çıxır, bu isə göstərilən şəraitdə kortəbii olaraq formalaşır. Burada nəinki maddi, maliyyə həm də bazarlarda davranış qaydaları baxımından mənəvi cəhətdən qeyri-normal proseslər də baş verir. Qərribə də olsa bu proseslər törəmələrin dəyərlərində baş verən kənarlaşmalar, tərəddüdlər heç də dəyər qanunu və qiymətin əmələ gəlməsinin elmi prinsipləri əsasında aparılmır. Ona görə də törəmələr üzrə sövdələşmələrdə əksər vaxtı dəyərin əmək nəzəriyyəsi, son faydalılıq nəzəriyyəsi, bütövlükdə dəyər nəzəriyyəsi - obyektiv proseslər arxa plana keçir. Bu baxımdan bir çox hallarda törəmələrin bir neçə tiplərindən istifadə üzrə seçimlər edilir. Son vaxtlar opsiya, fyuçers, svop və digərlərinə üstünlük verilir. Onların bir-birinə uyğunluğu və maliyyə bazarındakı rəqabəti müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Bütün bunlar birjadan kənar bazarlarda belə qiymətin hesablanması, kapitala olan münasibətlərdə bu sferada təsadüfi və qeyri-təsadüfi hallar və proseslər baş verən kənarlaşmalar öyrənilməli və qiymətin əmələgəlməsində nəzərə alınmalıdır. Məsələn, fyuçers sferasında fyuçerslərin dəyəri və fyuçers faizlərinin qiyməti müəyyən edilir. Əslində qalanda törəmə vasitələr bazarı yeni dəyərin yaradılması ilə əlaqədar deyildir. Firma və şirkətlərdə, bütövlükdə cəmiyyət miqyasında yaradılmış xalis, izafi dəyərin gələcək dövr üçün onların yığılımı ilə bağlıdır, ona görə də törəmə bazarları gələcək gəlirlərlə daha çox bağlı olmuşdur, bu maliyyə innovasiyasını nəzərdə tutmalıdır. Lakin bu proseslərdə baş verən kortəbii hallar cari dövrün özündə belə kəskin ziddiyyətlər yaradır və necə deyərlər gələcək üçün nə isə müsbət bir şey qalmır, ona görə də törəmə maliyyə vasitələri əslində fiktiv kapital yaradır və onun hərəkətində, o cümlədən tsiklik fazalarında əngəllər törədir. Bu səbəbdən risklərin və törəmə vasitələrinin idarə ediləmsi paralel və ardıcıl aparılmalıdır.

3.2 Bank aktiv və passivlərinin idarə edilməsində xarici təcrübənin rolu

Maliyyə xidmətləri bazarının və onun struktur elementlərinin effektiv fəaliyyət göstərməsi, maliyyə vasitəçiliyinin tənzimlənməsi və nəzarətinin təşkilindən böyük dərəcədə asılıdır.

Bir çox ölkələrdə maliyyə sektorunda son illərdə əhəmiyyətli bir çevrilmə yaşandı. Maliyyə qurumlarının tənzimləyici sistemlərinin təşkili və nəzarətinin əsas aspekti tənzimləyici qurumların institusional müstəqilliyini təmin etməkdir.

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və modernləşdirilməsində bank vasitəçiliyi mexanizmində dünya təcrübəsinə nəzər saldıqda əsasən tənzimlənməsi və nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin prosesi ilə müşayiət maliyyə institutlarının nəzarət sistemini görürük.

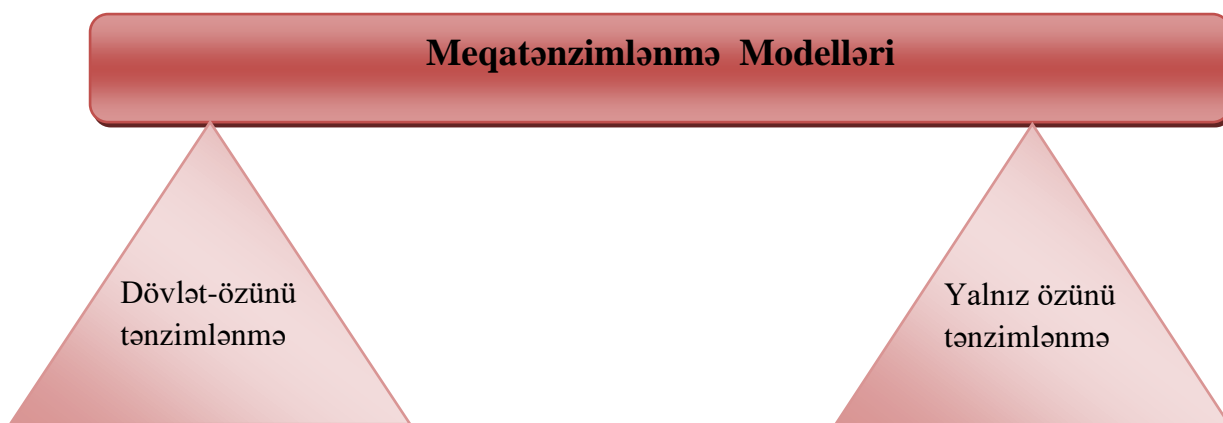
İnkişaf etmiş ölkələrdə göstərilən funksiyaları xüsusi dövlət orqanları maliyyə tənzimçiləri (məsələn, Almaniyada Federal maliyyə nəzarəti idarəsi, Böyük Britaniyada Maliyyə Xidmətləri İdarəsi və s.) həyata keçirir.

Maliyyə tənzimlənməsi tənzimləyici və nəzarətçi orqanların maliyyə təşkilatlarına qoyulan xüsusi norma, standart və məcburi tələblər sistemi kimi 1929-1933-cü illərin dağıdıcı maliyyə böhranından sonra formalaşdırılmışdır. Maliyyə tənzimçilərinin yaradılmasına tələbat pul-kredit tənzimlənməsi modelinin dəyişməsi nəticəsində yaranmışdı. Hər yerdə qızıldan pulun qiyməti və ehtiyat aktivin “təbii tənzimçisi” kimi istifadəsindən imtina edilməsi nəticəsində faiz, valyuta riskləri və satış risklərinin atılması baş verdi. Yaradılan maliyyə tənzimləyiciləri bu riskləri məhdudlaşdırmalı idi.

Xarici tənzimləmə mexanizmlərinin tətbiq olunduğu birinci sfera, maliyyə münasibətində ən az davamlı və xarici risklərə ən çox məruz qalan banklar idi. Sonra maliyyə tənzimlənməsi maliyyə bazarının digər sektorları və onların iştirakçılarna intesitiya kompaniyaları, brokerlər, dilerlər, daha sonra sığorta və maliyyə kompaniyalarına yayıldı. Maliyyə tənzimlənməsi ideyasının daha ardıcıl şəkildə əvvəlcə bank sistemə, daha sonra maliyyə bazarının digər sektorlarına münasibətdə reallaşdırıldığı ölkə ABŞ idi.

Hal-hazırda maliyyə bazarının tənzimlənməsinin iki modeli mövcuddur: birincisi, dövlət orqanlarının dominantlığını nəzərdə tutur və yalnız səlahiyyətlərin az bir hissəsi bazarın peşəkar iştirakçılarının birliyinə - özünü tənzimləmə orqanlarına

verilir. İkincisi, əksinə əsas funksiyaların özünü tənzimləmə təşkilatlarına verilməsini nəzərdə tutur, dövlət isə nəzarət hüququ və istəniləndə müdaxilə etmək imkanlarını özündə saxlayır.

Sxem 2.2. Meqatənzimlənmə Modelləri

Bazarların yeni şəraiti maliyyə tənzimlənməsinin mahiyyətini yenidən nəzərdən keçirilməsinə gətirib çıxardı. Aydın oldu ki, tənzimçilərin vəzifəsi müxtəlif tipli vasitəçilərin davranış qaydalarını formalaşdırmaq deyil, ümumi məsələlərin – bazarın sabitliyinin təmin olunması və onun iştirakçılarının yerinə yetirdikləri funksiyalardan və bu və ya digər tipə aid olmasından asılı olmayaraq, riskli mövqelərinin məhdudlaşdırılması məsələlərinin həllindədir. Belə yanaşma bazarın müxtəlif iştirakçılarının eyni (məsələn, bankların, əmanət müəssisələri və ya sığorta kompaniyaları) həyata keçirdikləri oxşar fəaliyyət növlərinə eyni cür nəzarətin yaradılmasını tələb edirdi.

Cədvəl 2.5

Seçilmiş ölkələrdə bank vasitəçiliyinin tənzimləyici sistemlərin xüsusiyyətləri

Tənzimləyici sistemlərin xüsusiyyətləri	Ölkə					
	Birləşmiş Krallıq	Almaniya	Kanada	Yaponiya	Polşa	Macarıstan
Normativ tənzimləyici məqsədlər	Maliyyə sisteminə olan inamın artırılması, maliyyə xidmətlərinin istehlakçılarının hüquqlarının qorunması, maliyyə pozuntularının azaldılması	Maliyyə sisteminin sabitliyini artırmaq üçün tədbirlər	Maliyyə institutlarının fəaliyyətinin etibarlılığını və qanunvericiliyin tələblərinə uyğunlaşdırılmasını təmin etmək üçün risklərin monitorinqi prosedurların həyata keçirilməsini asanlaşdırır	Sabit maliyyə sisteminin yaradılması, maliyyə xidmətlərinin istehlakçılarının hüquqlarının qorunması üçün normativ aktların hazırlanması və həyata keçirilməsi	Bankların bank qanunvericiliyinə uyğunluğunun təmin edilməsi	Maliyyə bazarının və kapital bazarının sabit fəaliyyətinin təşviq edilməsi, maliyyə xidmətlərinin bazarlarının şəffaflığının artırılması, rəqabətin dəstəklənməsi
Tənzimləyici orqan	Maliyyə Xidmətləri İdarəsi (Maliyyə Xidmətləri Autoriteti)	Federal Maliyyə Müşahidə Təşkilatı (BAFin)	Maliyyə İnstitutlarının Baş İdarəsi (OSFI)	Agentlik 3 maliyyə xidmətlər (Maliyyə Xidmətlər Agentlik (FSA))	Polşa Xalq Bankı, Bank Nəzarət Komissiyası (Naradowy Bank Polski (NBP) Bank Təftiş Komissiyası)	İdarəetmə maliyyə nəzarət (Macarıstan) Maliyyə Nəzarət Hakimiyyət (HFSA))
Nəzarətçinin	Bankların,	Maliyyə	Bankların və	Bankların,	Bank	Maliyyə

funksiyaları	sığorta və investisiya şirkətlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi və nəzarət, mübadilə, klirinq evləri	xidmətləri müəssisələrinin, sığorta şirkətlərinin, qiymətli kağızlar bazarının və törəmələrin fəaliyyətinə nəzarəti	digər maliyyə təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarəti	sığorta şirkətlərinin və qiymətli kağızlar bazarının nəzarəti	nəzarəti	xidmətlərinin nəzarəti və tənzimlənməsi
Hüquqi əsaslar	Maliyyə Xidmətləri və Bazarları haqqında Qanun, 2000 (Maliyyə Xidmətləri və Marketlər Qanunu)	2002 (Act Federal Maliyyə Müşahidə Təşkilatı qurulması) "Maliyyə Nəzarəti İdarəsinin yaradılması haqqında" qanun	"Maliyyə Qurumlarının İdarəsinin nəzarəti haqqında" Qanun 1997-ci il (Financial Institutions Aktı sərəncamçı Office)	"On Financial Services Agentliyi haqqında" qanun 2000-ci p (FSA Qanunu)	Bank fəaliyyəti haqqında qanun, 1997 (Bankçılıq Qanunu)	Qanun "On İdarəetmə maliyyə nəzarət " 1999 (Qanun haqqında Macarıstan Maliyyə Nəzarət Authority)
Tənzimləyicinin fəaliyyəti üçün nəzarət orqanı	Ofisin fəaliyyətini nəticələrini təsdiq edən Komitə	İdarəetmə tərkibini tənzimləyən İdarə Şurası	Maliyyə Qurumlarının Nəzarət Komitəsi	Nazirlik maliyyə xidmətlər	İdarə heyəti, sədr və 6-8 üzvdən ibarətdir. Şuranın funksiyası mərkəzi bankın fəaliyyətini idarə etməkdir	Müşahidə Şurası məsləhət orqanıdır, 15 üzvdən ibarətdir, onu İdarə Heyətinin sədri idarə edir
Audit, büdcə	Xəzinədarlı	Federal	Büdcə	Agentlik	Yüksək	Audit Büro

hesabatı	ıq Maliyyə Xidməti İdarəsinin müstəqil maliyyə yoxlamalar ı aparmaq üçün tövsiyə edə bilər	Maliyyə Naziri İdarəsinin rəhbəri büdcənin təsdiqi üçün İdarəetmə Şurasına təqdim edir. Müstəqil auditorların xülasəsi Baş İdarəyə, İdarə Heyətinə, İnanç Maliyyə Nazirliyinə və Federal Maliyyə Nəzarəti Xidmətinə	İdarəçiliyi auditor tərəfindən yoxlanılmış Xəzinədarlıq Şurası hesablارına uyğun gəlir	mərkəzi hökumət büdcəsindən maliyyələşdirilir	Audit Palatası Polşa Milli Bankının və Bank Tənzimləmə Komissiyasının fəaliyyətinin auditini keçirir	Dövlət Audit İdarəsi tərəfindən idarə olunur və onun fəaliyyətinə nəzarəti Maliyyə Nazirliyi
İcra və parlamentlə əlaqələr	TBMM Xəzinədarlıq Departamenti parlamenti illik hesabat təqdim etmək Xəzinədarlıq təyin və	Almaniya Federal Maliyyə Nəzarəti Təşkilatı İdarə Heyətinin sədrini təyin edir, Maliyyə Nazirliyi nəzarəti həyata	vaxtaşırı Hökumət tərəfindən təyin və maliyyə institutlarının şöbəsi nəzarət rəhbəri maliyyə Maliyyə The naziri hesabat	Maliyyə Naziri Maliyyə Xidmətləri Agentliyinin fəaliyyətinə nəzarət edir, Baş Nazir tərəfindən təyin olunan	Bank sisteminin maliyyə vəziyyətinin illik qiymətləndir mələri Hökumətin sədri və Tənzimləyicilərin sədr müavini	Maliyyə Tənzimləmə İdarəsinin prezidenti hər il Hökumət Parlamentin i seçir və prezidentin rəhbərliyinə məlumat verir

	Hazine'nin illik hesabatı, maliyyə naziri rəsmi İdarəsinə rəhbərlik Financial Services Authority sədri azad və hesabat	keçirir. Parlament İdarə Şurasında beş nümayəndə	İdarəsinin fəaliyyəti üçün məsuliyyət daşıyır və təqdim Maliyyə naziri parlamenttu illik hesabat təqdim edir və s. Comptroller Baş Məclisə hesabat	Nazirlər Kabinetini n üzvüdür.	tərəfindən təmin edilir və Seimas Polşa Prezidentinin təklifi ilə təyin olunur.	Baş nazirin təklifi ilə prezident hər il nəzarət işi üzrə Parlament komitəsini məlumatlandırır
Paydaşlara və ictimaiyyətə hesabat verə bilmə	Tənzimləmə tədbirlərini həyata keçirilməsi ilə əlaqədar ictimaiyyətlə məsləhətləşmələr	Akademiyanın, maliyyə sektorunun, istehlakçı assosiasiyasının nümayəndələrinə ibarət məsləhətləşmə şurası nəzarətin həyata keçirilməsi üçün tövsiyələr verə bilər	İllik hesabatın nəşr olunması Maliyyə orqanlarının nümayəndələri ilə normativ-prinsipial normalara dair illik məsləhətləşmələr	Yığıncağın nəşri	Polşa Bankları Assosiasiyasının illik hesabatının dərc edilməsi, məsləhətləşmələr	Yığıncaq hesabatının dərc edilməsi Müşahidə şurasının üçdə ikisi peşə birlikləri ilə məsləhətləşmələr aparıldıqda sonra təyin edilir

Mənbə: <https://cyberleninka.ru/article/n/banki-razvitiya-zarubezhnyy-opyt-i-rossiyskaya-praktika>

Maliyyə sektoru təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarəti sistemində dəyişikliklərin xarakterik xüsusiyyəti son illərdə nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin inteqrasiya səviyyəsində əhəmiyyətli artım olmuş, tənzimləyici və nəzarət orqanlarının demək olar ki, bütün ölkələrə uyğunluğunun əsas sahələri prudensial nəzarət olmuşdur.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatları və tənzimlənməsi və bir çox ölkələrdə nəzarət orqanlarının təşkilati quruluşu meydana nəzarət milli hakimiyyət orqanları nümayəndələrinin ümumi qiymətləndirmə böyük sisteminin effektiv monitoring, hesabatlılığın təkmilləşdirilməsi, rabitə və əməkdaşlıq yaxşılaşdırılması üçün nəzarət orqanlarının səmərəliliyinin təkmilləşdirilməsi maliyyələşdirilməsi strukturunun təkmilləşdirilməsi, eləcə də təmin əməyi maliyyə institutları maliyyə institutlarının geniş şəbəkə, prudensial nəzarət mərkəzi bankların rolunun gücləndirilməsi, maliyyə xidmətləri, maliyyə sektorunun konsolidasiyası artırılması riyal cən qarşılıqlı nüfuz və maliyyə bazarlarının inteqrasiyası spektrini genişləndirir,

Dairəvi model, fərdi sektorların fəaliyyəti - bankçılıq, sığorta və fond (investisiyalar) üzrə nəzarət orqanlarının vəzifələri və funksiyalarının dəqiq şəkildə bölüşdürülməsinə əsaslanır. Maliyyə sektorunun nəzarəti ilə başlayan ildən çox ölkələr üçün bu model əsasdır. Bunun səbəbi fərdi sektorların tarixən fərqli qanunvericilik, müxtəlif alətlər və metodlardan istifadə etməklə bir-birindən müstəqil olaraq fərqləndiyi və müxtəlif dərəcələrdə inkişaf etdiyindən meydana gəlir. Təhlil göstərir ki, ilk dəfə Avropa ölkələrinin əksəriyyəti üçün sektor modelindən gediş meyli tapılacaq. Kiş 2000-ci ildə müşahidə olundu və 2003-cü ildən etibarən əhəmiyyətli dərəcədə artdı (Cədvəl 2.6).

Cədvəl 2.6.

Ölkələrdəki maliyyə sektorunun fəaliyyəti üçün nəzarət orqanlarının modellər və strukturu. AB (1 yanvar 2017-ci il tarixinə)

Ölkə	Model			Nəzarət orqanlarının sayı	Mərkəzi bankın bank nəzarəti sahəsində yekun qərar qəbul etməsi üçün məsuliyyəti
	sektor	tapşırıqlar üçün	vahid nəzarət		
Avstriya			(2010)	1	+
Belçika			(2013)	1	
Yunanıstan	+			3	+
Danimarka			+	1	
Estoniya			(2010)	1	
İrlandiya			(2010)	1	
İspaniya	+			3	+
İtaliya	+	+		4	+
Kipr	+			4	+
Latviya			(2010)	1	
Litva	+			3	+
Lüksemburq	+			2	
Malta			(2010)	1	
Almaniya			(2000)	1	+
Hollandiya		(2010)		2	+
Birləşmiş Krallıq			(2010)	1	

Polşa			(2013)	1	
Portuqaliya	+	+		3	+
Slovakiya			(2013)	1	+
Sloveniya	+			3	+
Macarıstan			(2010)	1	
Finlandiya	+			2	
Fransa	+	+		4	
Çexiya			(2013)	1	+
İsveç			+	1	
AB-25	10	4	14-cü	-	12-ci
Bolqarıstan	+			2	+
Rumıniya	+			4	+

2000-2006 dövründə 13 Avropa ölkəsi sektor modelindən azalıb. Finlandiya və Lüksemburq bu qisimə əsaslanır: bu ölkələrdə bir nəzarət orqanı iki sahəni - bank və fond bazarını nəzarət edir və tənzimləyir.

Tapşırıqların modelinə əsasən, nəzarət orqanlarının vəzifələri nəzarət sahəsində tapşırıq və funksiyalar əsasında maliyyə vasitəçiliyinin prudensial nəzarəti və maliyyə sektorunda biznesin tənzimlənməsi ("iki üst" model) üzrə paylanılır. Bu model yalnız dörd Avropa ölkəsində istifadə olunur: tam olaraq, Hollandiya və bəzi elementləri tətbiq olunur. Fransa, Portuqaliya və İtaliya. Bu model, sektordan tək nəzarət nəzarəti modelinə keçid kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Tək tənzimləyici modeli istifadə edərkən, bütün nəzarət funksiyaları vahid nəzarət orqanında cəmlənmişdir

Bəzi ölkələrdə bu funksiyalar mərkəz bankı (Çexiya, Slovakiya), digərləri isə yalnız nəzarət orqanı mərkəzi bankdan (Estoniya, Latviya, Malta, Macarıstan) ayrılır. 2007-ci ildə 14 ölkə üçüncü modeli maliyyə sektoruna nəzarət etdi. AB və digər bölgələrin bu modelinə keçid üçün bütün şərtlər var.

Tənzimləyici orqanların strukturunda dəyişikliklər bir sıra amillərdən ibarətdir ki, əsasları aşağıdakılardır:

- beynəlxalq maliyyə bazarlarının genişləndirilməsi və inteqrasiyası maliyyə qurumlarının fəaliyyətini tənzimləyən nəzarət orqanlarının səylərinin və koordinasiyasını birləşdirməyi tələb edir;
- maliyyə sahəsində institusional, texnoloji, texniki, hüquqi və funksional fəsadlar;
- maliyyə sektorunun ayrı-ayrı komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmləndirilməsi;
- müxtəlif maliyyə xidmətləri bazarlarını birləşdirən maliyyə konqlomeratlarının yaranması

Maliyyə sektorunun tənzimlənməsinin müəyyən bir modelinin müəyyən bir ölkənin hökuməti tərəfindən müəyyənləşdirilməsinə baxmayaraq, maliyyə sektorunun Avropa nəzarət qurumları arasında əməkdaşlığın və yaxınlaşmanın yaxşılaşdırılması üçün Avropa cəmiyyətinə dair razılıqlar mövcuddur. Son vaxtlar əməkdaşlığın əhəmiyyətli bir sahəsidir, maliyyə sektorunun bütün qurumları üçün normativ və qanunvericilik aktlarının müvafiq razılaşdırılması yolu ilə qanunvericilik prosesinin sadələşdirilməsi və sürətləndirilməsi. Var var.

Maliyyə sektorunun konsentrasiyasının səviyyəsi nəzarət modelinin seçilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Yüksək və orta səviyyəli maliyyə konsentrasiyası olan ölkələr bir tənzimləyiciyə üstünlük verirlər.

Maliyyə sektorunun tənzimlənməsi və nəzarət modeli seçimi son qərar üçün məsuliyyət yaxşı n uyğundur model ölkənin siyasi və maliyyə strukturları seçin və (maksimum səmərəliliyi və maliyyə sektorunun müvafiq nəzarət səmərəliliyini təmin etməlidir hər bir ölkənin hökuməti ilə düşür.(Cədvəl 2.7).

Seçilmiş Avropa ölkələrində maliyyə sektorunun birgə nəzarəti orqanlarının xüsusiyyətləri

Ölkə	Bədənin adı	Yaradılma ili	Maliyyə nəzarət sahəsi
Avstriya	Maliyyə Bazarı İdarəsi (FMA)	2002	Bankçılıq, qiymətli kağızlar, sığorta, qeyri-bank maliyyə təşkilatları
Danimarka	Danimarka Maliyyə Nəzarət Hakimiyyət	1988	Bankçılıq, qiymətli kağızlar, sığorta, qeyri-bank maliyyə təşkilatları
Estoniya	Maliyyə Nəzarəti Təşkilatı (FSA)	1999	Bankçılıq, qiymətli kağızlar, sığorta, qeyri-bank maliyyə təşkilatları
Latviya	Maliyyə və Sərbəst Market Komissiyası	1998	Bankçılıq, qiymətli kağızlar, sığorta, qeyri-bank maliyyə təşkilatları
Lüksemburq	Komissiya nəzarəti üzrə Sektor maliyyəçisi	1999	Bankçılıq, qiymətli kağızlar
Malta	Malta Maliyyə Xidmətləri Mərkəzi	2002	Bankçılıq, qiymətli kağızlar, sığorta, qeyri-bank maliyyə təşkilatları
Almaniya	Bundesanstalt f	2002	Bankçılıq, qiymətli

			kağızlar, sığorta, qeyri-bank maliyyə təşkilatları
Norveç	Kredittilsynet	1986	Bankçılıq, qiymətli kağızlar, sığorta, qeyri-bank maliyyə təşkilatları
Birləşmiş Krallıq	Maliyyə Nəzarəti Təşkilatı (FSA)	1997	Bankçılıq, qiymətli kağızlar, sığorta, digər qeyri-bank maliyyə qurumları
Slovakiya	Maliyyə Bazarı İdarəsi (FMA)	2002	Qiymətli kağızlar, sığorta
Macarıstan	Macarıstan Maliyyə Nəzarət Hakimiyyət	2000	Bankçılıq, qiymətli kağızlar, sığorta, qeyri-bank maliyyə təşkilatları
İsveç	Finansinspektionen	1990	Bankçılıq, qiymətli kağızlar, sığorta, qeyri-bank maliyyə təşkilatları

Maliyyə institutlarının tənzimlənməsi və nəzarət sistemləri mərkəzi bankların nəzarət funksiyalarının və səlahiyyətlərinin gücləndirilməsi və genişləndirilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu, əslində, faizdir. Mərkəzi banklar maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində əsas rol oynayır. Məsələn, mərkəzi banklar. Belçika, Böyük Britaniya, Estoniya, Latviya, Polşa, Finlandiya, Fransa, İsveç bank nəzarəti orqanının idarə heyətinin üzvləri təyin edilməsi (və ya təyin edilməsi tövsiyəsi) ilə və bankın nəzarət orqanında mərkəzi bank nümayəndələrinin iştirakı ilə bank nəzarətinin idarə

edilməsində birbaşa iştirak edir. Mərkəzi bank və digər nəzarət orqanları tərəfindən maliyyə resurslarının və kadrların birgə istifadəsi banklar üçün tipikdir. (Belçika, Fransa, Latviya, Polşa və. İrlandiya).

Məsələn, içində. Estoniya, İrlandiya və. Finlandiya bank nəzarəti mərkəzi bankların rəhbərlərini özündə birləşdirən müstəqil qurum tərəfindən həyata keçirilir. V. Belçika qanun tələb edir. Milli Bank. Belçika t və. Maliyyə və Sığorta Komissiyası (CBFA) müəyyən fəaliyyət növləri və kadrları müəyyənləşdirilmiş şərtlərlə birləşdirir. Royal Fərmanı və. CBFA ilə mərkəzi bank arasında memorandum. Latviya V. Maliyyə bazarında və Sərbəst bazarda komissiya və. Bank. Latviya daimi nümayəndəliyində ümumi nümayəndələri var. Brüsseldə və komissiyanın fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi bazar iştirakçılarının vəsaitləri üçün həyata keçirilir, onlar nəzarət sahəsindədirlər.

Due mühüm əhəmiyyət kəsb maliyyə sektorunun strukturunun mürəkkəbliyi müxtəlif alt sektorlar və onların tənzimləyiciləri bizə arasında səmərəli rabitə və informasiya links yaratmaq. Təcrübə qarşılıqlı təmsil tənzimləyiciləri rəhbərliyi kollektiv idarəetmə orqanları və tənzimləyici rəhbərləri bir araya gətirir və maliyyə sektoru üçün bir tənzimləyici yaradılması istiqamətində ilk addım ola bilər vaniyu Müşahidə Şurası, ən ümumi yolları tənzimləyiciləri arasında məlumat mübadiləsi istənilən səviyyədə nail olmaq olduğunu göstərir.

Dünyanın əksər ölkələrində mərkəzi bank bank xidmətləri bazarında tənzimləyicidir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə, mərkəzi banklar xüsusilə qeyri-bank maliyyə institutlarının kifayət qədər inkişaf etməməsi və ya maliyyə sisteminin inkişafının bank mərkəzli modeli şəraitində maliyyə sektoru tərəfindən meqa tənzimləyici rolunu çox vaxt oynayırlar. Belə bir nəzarət modelinin istifadəsi, ilk növbədə, maliyyə sistemlərinin formalaşma mərhələsində olan ölkələrdə məqbuldur və maliyyə sektorunun strukturu maliyyə qurumlarının tipi və xidmətlərin yönləndirilməsi ilə məhdudlaşır. Bu, mənim fikrimcə, belə amillərdəndir:

- bütün maliyyə sektorunun monitorinqini aparmaq və potensial təhlükələrə tez cavab vermək;

- tənzimləyici arbitraj imkanlarını azaldacaq müxtəlif maliyyə institutlarına birləşdirilmiş yanaşmalar tətbiq etmək qabiliyyəti;
- aşağı xərclərdə görünən miqyaslı iqtisadiyyatlar;
- maliyyə sektorunun dövlət idarəçiliyində maraq doğuran münaqişənin həll edilməsi imkanı;
- Konsolidasiya edilmiş əsasda fəaliyyətlərinin risk qiymətləndirilməsini nəzərə alaraq maliyyə konqlomerasiyalarının etibarlı nəzarətinin təmin edilməsi;
- maliyyə vasitəçiliyinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və tənzimləyicinin qəbul edilən qərarlar üçün məsuliyyətinin gücləndirilməsi;
- maliyyə sektorunun iqtisadi sistemə və ölkənin iqtisadi inkişafına təsiri

Maliyyə sektorunun vahid mega-tənzimləyicisini yaratmaq üçün bir neçə səbəb var.

Birincisi, bu, yeri gəlmişkən, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə baş universallaşdırılması istiqamətində maliyyə sektorunun inkişafı baxımından haqq qazandırılı bilər. Daha müxtəlif maliyyə məhsulları və xidmətləri, onları təsnifləşdirmək və tənzimləmək nə qədər çətindir. maliyyə vasitəçiləri, kreditlər, qiymətli kağızlar, sığorta siyasəti olan bir paketi təklif və ya təcrid ticarət maliyyə riskləri həyata keçirmək ki, tədbirdə səhmdar indeksi dəyişməsi əsasən müəyyən edilir gəlir olan kredit törəmələri tərəfindən təklif kredit ənənəvi formaları, kredit bağlı qeydləri, depozitlər, təhlükəsizləşdirilməsi, ixtisaslaşdırılmış nəzarət orqanlarının fəaliyyəti çətin ola bilər.

İkincisi, meqa-tənzimləyicinin yaradılması səbəbi maliyyə sektorunun strukturunun uyğunlaşması ola bilər. İnkişaf edilmiş maliyyə bazarlarında fəaliyyət göstərən maliyyə vasitəçiləri konglomeratlarda və holdinqlərdə birləşirlər ki, bu da nəzarəti əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir. Bu vəziyyətdə ixtisaslaşmış nəzarət orqanları konglomera üçün ümumi riskləri qiymətləndirə bilmirlər.

Maliyyə sektoru tənzimləyici funksiyaları mərkəzi bank ayrı və ayrı-ayrı tənzimləyiciləri daxil olan keçid iqtisadiyyatlı, bir çox ölkələrdə, nəzarətçilər siyasət və hökumət asılıdır və kifayət qədər muxtariyyət və effektiv hesabatlılıq mexanizmi

yoxdur. Öz növbəsində, mərkəzi bankın strukturu və onun transfer megaregu-Ners bank nəzarəti seçilməsi azaldıla bilər bank nəzarətinin yığılmış təcrübə hissəsi və maliyyə sektorunun sabitliyinə təhdid və dəyəri regulirovaniyuya artırır maliyyə vasitəçiləri inam səviyyəsinin azaldılması zərər.

Bu, ilk növbədə meqa tənzimləyicinin inzibati, informasiya və iqtisadi funksiyalarının maliyyələşdirilməsinin zəruriliyidir, ən böyük məbləği bank tənzimləməsi ilə bağlıdır. İkincisi, mərkəzi bankdakı səviyyənin digər tənzimləyici orqanlara nisbətən daha yüksək olduğu üçün, heyətin əmək haqqı artmaqdadır. Bununla yanaşı, təcrübə göstərir ki, tək müstəqil nəzarət orqanı tez-tez və ədalətlə eyni səviyyədə inkişafı və ya müxtəlif növ maliyyə qurumlarının, əsasən qeyri-bank qurumlarının sabit fəaliyyətini təmin edə bilmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya təcrübəsində birləşmənin üstünlüyü bank və sığorta subsektorlarının fəaliyyətinin maliyyə quruluşu kimi birləşdirilməsində birləşdirildikdə ən çox hesab olunur. Erato bank xidmətləri və sığorta sahəsində maliyyə vasitəçiləri funksiyalarının birləşməsindən sonra tez-tez görünür. Bu assosiasiya bankdan sığorta (Fransız dilindən) adlanırdı və ən parlaq nümunə Almaniyanın Allianz AG adlı maliyyə birliyidir. Bu almaniyanın DresdnerBank sığorta şirkəti Allianz tərəfindən alınması nəticəsində yaranıb. Tənzimləyiciləri birləşdirən çatışmamazlıqlar. Thorn orqanları bunları ehtiva edir:

- tənzimləyici inhisar yaratmaq təhlükəsi;
- nəzarət və tənzimləyici tədbirlər üçün qanunvericilik və tənzimləmə dəstəklənməmiş məsələlər;
- Müxtəlif tənzimləyici məqsədləri birləşdirməkdə çətinliklər və ümumi vasitələrin istifadəsi, müxtəlif maliyyə qurumlarının növlərinin monitorinqini çətinləşdirir və maraqların toqquşmasına səbəb ola bilər;
- eyni səviyyədə olan bütün qurumlara eyni zamanda təminatın mümkün olmaması və s. tənzimlənməsi və maliyyə sektoru müəssisələrinin nəzarəti birgə orqan yaradılması və bu prosesin inkişafı nəzərə dünya təcrübəsi alaraq müsbət və mənfi aspektləri diqqət, biz zhna gələcək Ukrayna da birlikdə maliyyə sektorunda nəzarət və

tənzimləmə funksiyalarının konsolidasiya yolu məcbur olacaq ki, mübahisə edə bilər müvafiq institusional dəyişikliklərin tətbiqi. Bu proses çox vaxt tələb edir və yalnız uzunmüddətli müddətdə mümkündür və onun effektivliyi maliyyə sektorunun inkişaf səviyyəsinə, fəaliyyətinin aydın siyasətinə, maliyyə və kadrların səviyyəsinə və keyfiyyətin idarə olunmasına görə müəyyənləşdiriləcəkdir.

Ukraynada vahid nəzarət orqanının yaradılmasına hazırlıq:

- dövlət maliyyə siyasətinin prioritetlərini müəyyən etmək və maliyyə sektorunun inkişaf strategiyasının hazırlanması;
- tənzimləyici tələbləri, nəzarət metodları və prosedurlarını birləşdirmək məqsədi ilə qanunvericilik və tənzimləyici çərçivənin təkmilləşdirilməsi;
- əməkdaşlıq və məlumat mübadiləsi haqqında memorandum imzalamaq və ya sazişlərin imzalanması əsasında fərdi nəzarət orqanları arasında məlumat mübadiləsinin etibarlı bir sisteminin yaradılması;
- maliyyə-kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması üçün tələblərin artırılması;
- maliyyə sektorunun şəffaflığı və davamlılığının səviyyəsinin artırılması;
- iş şəraitinin yaxşılaşdırılması və mütəxəssislərə maddi təşviqat səviyyəsinin artırılması, təlim üçün sistem yaratmaq və onların bacarıqlarını artırmaq;
- Müşahidə orqanlarının fəaliyyətinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsinin təkmilləşdirilməsi və ya bazar iştirakçıları vasitəsilə onların qismən maliyyələşdirilməsi.

3.3 Bank aktiv və passivləri üzrə risklərinin idarə edilməsi təkmilləşdirilməsi

Müasir dövrdə global, makroiqtisadi miqyasda riskli situasiyada qeyri-müəyyənlik və təhlükəli halların artdığına görə idarəetmə funksiyalarını icra etmək və hadisələri proqnozlaşdırmaq da çətinləşir. Ona görə, idarəçilik qərarlarının qəbul

edilməsi prosesi mürəkkəbləşir və bu səbəbdən həmin qərarlara olan inam da azalır. Risk şəraitində idarəçilik xərcləri də artır. Digər tərəfdən isə dünya təcrübəsi göstərir ki, risklərin hər hansı bir sferada idarə edilməsi həm də digər problemlərin həllinə, iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərir. Bu mənada risklərin idarə edilməsi yalnız itkilərin həmin sferada azalmasına deyil, həm də ümumi vəziyyətin yaxşılaşması üçün stimül rolunu oynamalıdır. Bir qayda olaraq, risklərin idarə olunması daha çox xətti funksiya ilə bağlı olur. Lakin, bir çox ölkələrdə bu mərkəzi aparatın fəaliyyətinə də daxil olur. Ona görə də burada riskləri xətti idarəetmə ilə mərkəzi aparat qaydasında idarə edilməsi bir-birilə əlaqələndirir. Və burada operativ qərarların qəbul edilməsinə də xüsusi əhəmiyyət verilir. Bir çox firma və şirkətlərdə risklərin idarə edilməsi funksiyası ilə bağlı fəaliyyət onların maliyyə xidməti digər fəaliyyətilə əlaqələndirilir, bəziləri isə digər bölmələrə aid edilir. Risklər şəraitində idarəetmə prosesində iştirak edən menecer həm də maliyyə hesabatı ilə bağlı olur və risklər üzrə ekspert rolunu oynayır. Risklər şəraitində idarəetmə prosesi aşağıdakı problemləri əhatə edir:

Birincisi, mümkün ola biləcək potensial itkilərin yeni aspektdə öyrənilməsi və aşkara çıxarılması. Burada həm də itkilərin potensial səbəbləri və hər bir risk zonasında meydana çıxma biləcək itkilər ehtimalının öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Bununla əlaqədar olaraq hər bir bölmələr üzrə sistemləşdirilmiş planlar və tədbirlər tərtib etmək, görmək lazımdır. Burada risk zonalar üzrə dəqiq İnformasiyaların toplanmasının, nəzarət qaydalarının, sənədlərinin dəqiqləşdirilməsinin, bu sənədlərdən istifadə edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır, ikincisi, itkilərin qiymətləndirilməsi və ölçülməsi prosesidir. Bu qiymətləndirmədə itkilər ehtimalının və onun maliyyə nəticələrinin sistemli nəzərə alınması vacibdir. Burada risklərin təhlili və ölçülməsi hər bir risk zonası və aşkara çıxarılan hər bir itki növü, tipi üzrə kəmiyyət baxımından müəyyən edilməsi kimi işlər əsas yer tutur. Çünki bu həmin risklərin ünvanlı idarə edilməsini və həm də onun nəticələrini nisbətən dəqiq müəyyən etməyə və onun maliyyə problemləri ilə əlaqələndirməyə imkan verir. İkinci problem, risklərin maliyyələşməsi və onun üzərində nəzarətin aparılmasıdır.

Burada hər hansı bir fəaliyyət sferasında kənarlaşma hallarının müəyyən edilməsi, risklərin azadılması və yaxud qarşısının alınması, əvvəlcədən risklərin gözlənilməsi hallarının yaxşılaşdırılması əsas yer tutur. Ona görə də bu, haqlı olaraq nəzarət edilən risklər və itgilər adlandırılır. Üçüncüsü, problemin alqoritmik sistemləşdirilməsi, variantların müəyyən edilməsi, özünümaliyyətləşdirmə mexanizmlərinin hazırlanması və kompleks proqramın tərtib olunmasıdır. Burada paralel itkilərin sığortalanması problemi də meydana çıxır.

Risklərin idarə edilməsi özü-özlüyündə müstəqil bir prosesdir, çünki onun özünə xüsusi yanaşma qaydaları, metodları vardır. Lakin, bununla belə risklərin idarə edilməsini heç də ayrı-ayrı qurumların, təşkilatların, bankların və s. ümumi taktiki və strateji idarə edilməsi sistemindən təcrid olunmuş halda başa düşmək olmaz. Belə ki, risklərin idarə edilməsi menecmentin ümumi, universal qanun və prinsiplərinə, metodlarına zidd olmamalıdır [21]. Bu, həm də həmin təşkilatların sosial-iqtisadi məqsədlərinə və vəzifələrinə uyğun gəlməlidir. Burada, həm də həmin təşkilatların normal fəaliyyət göstərmələri qaydaları, vahid strateji məsələlər, iqtisadi siyasət nəzərə alınmalıdır. Bu, o deməkdir ki, risklərin idarə edilməsi təşkilatların özlərinin idarə edilməsi sisteminin mühüm bir tərkib hissəsi olmalıdır. Problemlərin idarə edilməsinin özü riskli xarakter daşıya bilər. Ona görə də risklərin idarə edilməsində təşkilatların ümumi inkişaf strategiyası risklərin idarə edilməsinin yalnız səmərəli, əlverişli variantları ilə əlaqələndirilməlidir, adekvat olmalıdır. Təcrübə göstərir ki, risklərin idarə edilməsi strategiyası və taktikası ilə təşkilatların məqsədi, missiyası və vəzifələri, ümumi strategiyası bütün hallarda həmahəng səciyyə daşımır. Bu isə nəticədə öz növbəsində nəinki mövcud, həm də, necə deyərlər, strateji risklərə səbəb olur. Bu müxtəlif formalarda özünü göstərə bilər. Bəzən belə ola bilər ki, firma və şirkətlərdə istehsalın artması məhsulun realizasiyası, marketinqi ilə kifayət qədər əlaqələndirilməsin. Və yaxud onların iflası uğraması qarşısının alınması üzrə çəkilən xərclər bəzən əldə ediləcək mənfəətdən çox ola bilər. Və yaxud onların strateji inkişaf proqnozları riskləri nəzərə almadan müəyyən edilir. Ona görə də burada obyektiv olaraq, neqativ nəticələr əldə edilir. Bu və buna bənzər halları araşdırmaq,

dəqiqləşdirmək məqsədi ilə bir çox xarici ölkədə risklərin outsorsinq təşkilatlar vasitəsi ilə idarə olunması qaydasından istifadə edir, yəni bu iş kənar təşkilatlar tərəfindən icra edilir ki, buna da subpodrad adı verilmişdir. Əslinə qalanda risklərin outsorsinq idarə edilməsini bir növ xidmət forması kimi qiymətləndirmək olar. Bu xidmət forması firma və şirkətləri risklərin idarə edilməsi qayğısından azad edir. Lakin, outsorsinq risk idarəetmədə müsbət cəhətlərlə yanaşı mənfi cəhətlər də vardır. Bizcə, firma və şirkətlərin peşəkar, yüksək ixtisaslı işçiləri, mütəxəssisləri (mühəndisləri, texnoloqları, iqtisadçıları, menecerləri, rəhbər işçiləri və s.) mövcud olduğu şəraitdə belə xidmət formasına bir o qədər də ehtiyac olmazdı. Bunun mənfi cəhəti xüsusi olaraq zəif kadr bazasına, rəhbərlik aparatına malik olan təşkilatlarda özünü daha aydın şəkildə göstərə bilər. Heç kimə sirr deyil ki, respublikamızın özündə elə mühasiblər, maliyyəçilər, bütövlükdə təşkilatlar vardır ki, onların yerinə rüblük, illik hesabatları kənar adamlar (bəzən rəsmi, bəzən qeyri-rəsmi) icra edirlər. Belə halda risklərin idarə edilməsi həm iqtisadi, texnoloji və həm də mənəvi cəhətdən səmərəli olmur. Çünki hər hansı bir təşkilat özünün spesifik problemlərini özü daha dərindən dərk edir, nəinki hər hansı bir xidmət göstərən təşkilat, o cümlədən outsorsinq xidməti. Burada daxili auditor fəaliyyətinin, maliyyə nəzarətinin və mühəndis-texnoloji xidmətin müstəsna rolu vardır. Çünki hər hansı bir təşkilat ənənəvi olaraq nəyin hesabına, hansı səbəbdən xərclərin, itkilərin çox olmasını daha yaxşı anlayır, onun qarşısında duran məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsində meydana çıxan ziddiyyətləri, prioritetləri və qeyri prioritetli problemləri də daha dəqiq müəyyənləşdirə bilər. Çünki təşkilatın mütəxəssisləri, menecerləri gündəlik fəaliyyətlərində belə ziddiyyətli problemlərlə hər gün rastlaşırlar, bu haqda onlarda daha çox informasiyalar olur.

Risklərin proqnozlaşdırılmasında təşkilat rəhbərlərinin, menecerlərin, iqtisadçıların və s. işçilərin iqtisadi təfəkkür tərzinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki hər hansı bir fəaliyyətə başlamazdan əvvəl təşkilat rəhbəri və digər işçilər yalnız ənənəvi, qaydalı varinatlar haqqında deyil, həm də alteranliv varmarlar, gözlənilə biləcək, baş verə biləcək itkilər haqqında da düşünməli, götür-qoy

etməlidir. Və buna uyğun olaraq, birinci növbədə hal-hazırda və gələcəkdə mövcud ola bilən qeyri müəyyənliklərin azadılması haqqında düşünməlidir. Çünki qeyri-müəyyənliklər bərabər şərait daxilində istər indiki, və istərsə də gələcək risklərin əsasını təşkil edir, Hər hansı bir fəaliyyət, əməliyyat növündən baş verə biləcək itkiləri azaltmaq və yaxud aradan qaldırmaq, üçün əvvəlcə, birinci növbədə onu törədən qeyri müəyyən situasiyaları araşdırmaq təhlil etmək lazımdır. Bəzən əksinə olur. Risklər dağıdıcı nəticələrə gətirib çıxarıldıqdan sonra firma və şirkətlər, banklar, dövlət orqanları bu haqda düşünür, tədbir görməyə çalışırlar. Əlbəttə, əgər artıq risk baş vermişsə onu araşdırmaq lazımdır. Lakin bu əvvəlcə, privenitiv, qabaqlayıcı qaydada aparırsa daha səmərəli olar. Beləliklə, gələcək risklərin əvvəlcədən qiymətləndirilməsi doğrudan da son dərəcədə vacibdir. Əlbəttə, risklərin gələcək proqnozunu vermək üçün həmin fəaliyyət növünün öz məzmununu sistemli halda dərk etmək lazımdır. Bunun üçün dərin təfəkkürdən başqa, həm də peşəkar biliyə malik olmaq lazımdır. Şübhəsiz ki, burada bərabər şərait daxilində rəhbər işçinin, mütəxəssisin uzun illərdə topladığı təcrübənin, şəxsi intuisiyanın da müəyyən rolu vardır. Lakin burada ən başlıca məsələ proqnozların verilməsinin elmi metodudur. Burada informasiyanın, apriori məlumatların dəqiqliyi, habelə firma və şirkətlərin antirisk tədbirlərinin mövcud vəziyyətə adekvatlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əslində antirisk tədbirlərinin özü də dəqiq məlumatlara, səliqə məntiqə əsaslanmalıdır. Burada yalnız riyazi-statistik, dinamik məlumatların proqnozlar üçün mücərrəd şəkildə verilməsi, hazırlanması kifayət deyildir. Bizcə burada mövcud və baş verə biləcək iqtisadi proseslərin situasiyalı təhlili və idarəedilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb etməlidir. Bunun üçün, birinci növbədə rəşional menecment, idarəçilik konsepsiyası, davranışı vacibdir. Ona görə də baş verəcək hər hansı bir itkinin məqsədli qaydada idarə olunması da vacibdir. İdarəetmədə istər əldə ediləcək mənfəətin, gəlirlər məbləğinin və istərsə də itkilərin miqdarı, strukturu da nəzərə alınmalıdır. Əlbəttə burada belə bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, informasiyanın tam dəqiqliyi, qeyri müəyyənliyin olmaması özü-özlüyündə hələ risklərin aradan qaldırılması demək deyildir. Bu cəhətdən heç də K.V.Baldin və

S.N.Vorobyova ilə razılaşmaq olmaz, Məsələn, onlar yazırlar: «Tam və dəqiq informasiyalar qeyri müəyyənliyi aradan qaldırır və ona görə də risklərin mövcud olmasının zəruri şərtlərini aradan qaldırım. Əlbəttə informasiyanın dəqiqliyi, səhıhliyi müəyyənlik üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin əgər iqtisadi proseslərin, qiymətli kağızlar bazarında və digər sahələrdə və proseslərdə baş verən və baş verə biləcək əməliyyatlar, sövdələşmələr və s. öz təbiəti etibarını ilə qeyri-xətti, spontan xarakter daşıyırsa bizim onlar haqqında informasiya məlumatlarımız həmin xaos halların aradan qaldırılması üçün qərantıya ola bilməz. Olsa olsa xaos hadisələr, proseslər haqqında biliyimiz hardasa onların müəyyən yol verilən həddə çatmasına kömək edə bilər. Bu köməklik, informasiyanın belə əhəmiyyəti özünü bir çox istiqamətlərdə göstərə bilər:

1. İnformasiyalar əsasında bu və ya digər əməliyyatlara başlamağın tez və gec olmasının və yaxud vaxtından əvvəl başlamağın qərarına alınması.

2. İdarəçilik qərarının özünün əsaslandırılması və onun antirisk, anliböhran səciyyə daşması.

3. İqtisadi əməliyyatların özünün şəffaflığının təmin edilməsi.

4. Riskli situasiyaların aynan əməliyyatlar və digər iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə tədqiq edilməsi, araşdırılması.

5. Riskli situasiyalar sistemində ən kritik nöqtələrin tapılması, müəyyən edilməsi.

6. Bütün bunlar əsasında ayrı-ayrı əməliyyatlar, fəaliyyət növləri üzrə və bütövlükdə, məcmuu halda firma və şirkətlər, ayrı-ayrı təşkilatlar, banklar və s. üzrə risk potensialının aşkara çıxarılması, müəyyən edilməsi. Bütün bunlar riskləri törədəni və yaxud da törədəcək amillərin (obyektiv, subyektiv) özünün sinergetik, sistemli və çoxcəhətli araşdırılmasını zəruri edir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, istər subyektiv və istərsə də obyektiv risklər onların məzmunundan və xarakterindən asılı olaraq proqnozlaşdırma və idarə olunma səviyyəsinə görə də bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Bu mənada bizcə idarə olunmaqlılığı hətta risklərin mühüm meyarını kimi qiymətləndirmək lazımdır. Bu mənada bizə elə gəlir ki, kompyüterlərdə

hər bir risklərin özlərinin nomenasiyalı- identifikasiyalı kodlarının əks etdirilməsi önəmli olardı. Bu nomenasiya-identifikasiyada obyektiv və subyektiv amillər və onların tərkib hissələrini müəyyən istiqamətdə qruplaşdırılsa daha önəmli olar. Çünki belə olduqda informasiyaları risk baxımından bir-birindən daha dəqiq ayırmaq mümkün olar. Məsələn, belə ayırma, həddqoyma bir sıra istiqamətlərdə də, o cümlədən aşağıdakı istiqamətlərdə aparılsa daha məqsədə uyğun olar:

1. Bütövlükdə obyektiv amillər üzrə;
2. Bütövlükdə subyektiv amillər üzrə;
3. Mənfəətə, gəlirə, iqtisadi artıma səbəb ola biləcək işgüzar risklər üzrə;
4. İtkilərə, zərərə səbəb ola biləcək risklər üzrə;
5. İnvestisiya risklər üzrə;
6. İstehsal risklər üzrə;
7. Kommersiya risklər üzrə;
8. Maliyyə risklər üzrə;
9. Kredit risklər üzrə;
10. İdarə oluna bilən risklər üzrə;
11. İdarə oluna bilməyən risklər üzrə;
12. ayrı-ayrı əməliyyatlar və fəaliyyət növlər üzrə və s.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, belə nomenasiya-identifikasiya yalnız iqtisadi situasiyaları öyrənmək, idarəetmə baxımından deyil, həm də həmin nomenasiyalar üzrə müvafiq, uyğun proqnozların aparılması baxımından da son dərəcədə vacibdir. Çünki burada ayrı-ayrı nominasiyalar üzrə eynicinsli, bir-birinə uyğun gələn prosesləri öyrənmək və müəyyən nəticə çıxartmaq mümkündür. Həm də burada bütün səbəbləri araşdırıb yekun qiymət vermək üçün əsaslı məlumatlar əldə edilmiş olur. Burada həm də risklərin meydana çıxma imkanlılığı (ehtimalı), təhlükə yaratmaq dərəcəsi ilə bir-birilə müqayisə etmək baxımından da bu qaydalı yanaşma əlverişlidir. Həm də ona görə ki, hər bir risk növü müəyyən proqnozlaşdırma qaydasını, metodunu nəzərdə tutur, həm də onların müxtəlif neqativ nəticələri olur, həm də müvafiq daşıyıcıları, məsuliyyət dərəcəsi olur. Bütün bunlar onu göstərir ki,

doğrudan da proqnozlaşdırılma məqsədli tədqiqat tələb edir və müvafiq idarəçilik qərarları ilə şərtləşir, tamamlanır.

Qəribə də olsa risklərin, həm də psixoloji tərəfləri, sosial məzmunu da olur. Bir sözlə, risklərin menecmenti, idarəedilməsi onların meydana gəldiyi bütün səviyyələrdə müəyyən konseptuallığa, məqsədyönlü və əsaslanır və onlar arasında qarşılıqlı əlaqə və təsirlərin sistemli təhlilini tələb edir. Bu baxımından bəzi fəaliyyət növləri öz təbiəti etibarilə əvvəlcədən riskli hesab olunur. Nəinki ayrı-ayrı əməliyyatlar və yaxud fəaliyyət növləri, bundan asılı olaraq bütövlükdə təşkilatın özü də riskli təşkilat hesab ola bilər. Yəni risklərin ehtimalılığı daha çox özünü göstərə bilər. Bəzən risk ehtimalı o qədər böyük olur ki, hətta heç bir tədqiqat aparmadan da onu görmək, hiss etmək mümkündür. Lakin, bu o demək deyil ki, riskləri kəmiyyət cəhətdən ölçmək lazım deyildir. Əksinə, riskləri kəmiyyətcə müəyyən etmək, onları statistik metodla aqreqasiya etmək proqnozların dəqiqliyi baxımından vacibdir. Belə olduqda risklərin azalması və yaxud çoxalması və yaxud stabil qalması qanuna uyğunluğunu öyrənmək də xeyli dərəcədə asan olur. Bu, həm də riyazi-statistik, iqtisadi mühakimələr aparmağı, risk problemi üzrə ekspert qiymətləndirməni icra etməyə, bu prosesləri modelləşdirməyə və nəhayət daha dolğun, elmi konseptual nəticə çıxarmağa imkan verir. Bütün bunlar maliyyə aktivlərinin və passivlərinin, qiymətli kağızların dəyərinin, məzənnəsinin analitik təhlilini də ehtiva edir. Əlbəttə, bunların hamısı müəyyən informasiyalarla, informasiya axınları ilə, bazar konyukturası ilə əlaqələndirilməlidir.

Bank fəaliyyətindəki risklərin tənzimlənməsi birinci növbədə bankın özünün iş rejimini və fəaliyyətini qaydaya salınmasını, bankların iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsini nəzərdə tutur. Ona görə də bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi təcrid olunmuş halda deyil, sistemli halda aparılmalıdır. Bu həm də, həm makro səviyyəli, sahə səviyyəli və firma və şirkətlər səviyyəli problemlərlə, bu səviyyəli müvafiq iqtisadi göstəricilərlə əlaqələndirilməlidir. Doğrudan da başqa sahələrdə olduğu kimi burada da qeyri sistemli iqtisadi münasibətlər və əlaqələr sistemli riskləri əmələ gətirir. Bu əlaqələr yalnız üfiqi deyil, həm də şaquli olur. Burada problemin dövlət,

makro səviyyədə tənzimlənməsi mühüm, aparıcı əhəmiyyət kəsb edir. Makro səviyyədə tənzimlənmə mexanizmləri ali icra orqanları tərəfindən həyata keçirilərkən bir tərəfdən bank sisteminin özünün səmərəli qurulması prinsipləri, digər tərəfdən isə dövlətin və bankların iqtisadi təhlükəsizliyi prinsipləri nəzərə alınmalıdır. Daha konkret deyilsə, burada bank portfelinin düzgün müəyyən edilməsi, əhalinin banklara qoyduğu pul vəsaitinin dövlət tərəfindən sığortalanması, bankların kreditorlar qarşısında məhsuliyəfinin artırılması, depozitlərin maksimal həcmnin müəyyən edilməsi və s. nəzərdə tutulmalıdır. Bank səviyyəsində, başqa cür desək mezosəviyyədə isə normativ aktlar, əsasnamələr, müvafiq standartlar və s. nəzərdə tutulur.

Bankların fəaliyyətini Bazel komitəsinin müəyyən etdiyi qaydaya görə risklərin tənzimlənməsi məsələsində aşağıdakı mexanizmlərlə həyata keçirir və yaxud həyata keçirilməlidir; Bankların heç olmasa minimum kaptala malik olunması, bank kapitalın həcmnin və onun tərkibinin normativlərə uyğun gəlməsi; Bank balansında likvidlik normasının mövcud olması; Mütləq öhdəliklərə əməl olunması, risklərin qiymətləndirilməsində bank modelinin düzgün qurulması; Bankların maliyyə vəziyyəti və riskləri vəziyyət haqqında adekvat informasiyaların olunması; risklərin düzgün proqnozlaşdırılması; Bazar situasiyaları, kredit və əməliyyatlar və digər üzrə strategiyanın düzgün seçilməsi, onların limitləşdirilməsi, xələşdirilməsi və daxili nəzarətin qoyulması; ssuda portfeli üzrə kredit risklərinin qiymətləndirilməsi, onun bankların ticarət bazar portfeli riskləri ilə düzgün əlaqələndirilməsi. Burada bank kapitalının beynəlxalq standartlar, xüsusi olaraq 1988-ci ilin kapital üzrə Bazel razılaşdırılmasına uyğunlaşdırılması da vacibdir. Xatırladaq ki, kapital üzrə Bazel razılaşması aşağıdakı üç hissədən ibarətdir: kapitalın tərkib hissələri; risklərin çəki əmsalı; kapitalın kifayətliliyinin məqsədli standart əmsalı. Burada bank kapitalı tərkibi və strukturu aşağıdakı ünsürlərlə müəyyən edilmişdir; daimi səhm kapitalı; nəzərdə tutulan ehtiyatlar, yəni bölüşdürməmiş mənfəət hesabına əmələ gələn ehtiyatlar. Burada əlavə kapital dedikdə isə, Bazel komitəsinin nöqtəyi nəzərindən aşağıdakılar nəzərdə tutulur: gizli ehtiyatlar; yenidən qiymətləndirmə ehtiyatları;

kreditlər üzrə zərərlərin ödənilməsinin ümumi bank ehtiyatları; hibrit (kumulyativ müddətsiz səhmlər, kapitalla borcun əlaqələndirilməsi) vasitələri; borcların uzun müddətli subsidiyalaşması. Burada kredit risklərinin diversifikasiyası da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, bank sistemi fəaliyyətində risklərin idarə edilməsi bir sıra çətinliklərlə, problemlərlə üzləşir. Onlar əsasən aşağıdakılarla bağlıdır: bankların kredit qabiliyyəti üzrə reytingi sisteminin lazımı səviyyədə müəyyən edilməməsi; ayrı-ayrı bankların vaxtı keçmiş borclar, kredit itkiləri və defoltun dəqiq müəyyən edilməməsi; iqtisadi və sahəvi inkişaf tsikiinin itkilərə və risklərə gətirib çıxarmasının sistemli təhlil edilməməsi; bu sahədə istər maliyyə və istərsə də informasiya və kadr resurslarının kifayət qədər olmaması; bütövlükdə milli reyting sisteminin, kredit reytinginin zəif inkişaf etməsi. Bundan başqa kredit riskləri və aktiv risklərin optimal şəkildə nəzərə alınmaması, onun bazar riskləri ilə düzgün əlaqələndirilməməsi. Bütün bunlar və digər məsələlər bank sisteminin stabilliyinə mənfi təsir göstərir, bank böhranını formalaşdırır.

Müasir dövrdə sekyuritizasiya həm də kredit risklərinin sığortalanmasının yeni texnologiyası hesab edilir. Bu yenilik, innovasiyaya verilmiş kreditlərin ikinci bazarı olmaqla nəticə etibarilə kapitalın zəruri olan həcmdə artması, aktivlərin likvidliyi və divergenfikasiyası ilə bağlıdır, başqa cür desək, bu, aktivlərin sekyuritizasiyası deməkdir. Sekyuritizasiya sığortalanma sferasında innovasiya olması səbəbindən ona müxtəlif təriflər verilir. Məsələn, E.Şetinın göstərir ki, əksər iqtisadçılar «sekyuritizasiya» anlayışı dedikdə hər hansı bir şirkətin gəlir gətirən aktivlərinin maliyyələşdirilməsi və ya yenidən maliyyələşdirilməsini nəzərdə tuturlar ki, bu da həmin aktivlərin ticarət, satış halına gətirilməsi, qiymətli kağızlar vasitəsilə likvidlik formasına çatdırılması ilə əlaqədardır. Müəllif göstərir ki, son on ildə sekyuritizasiya bazarının inkişafı kapital bazarına əlverişli şərait yaratmış, aktivlərin effektiv realizasiyasına imkan vermiş, yüksək kredit reytingə malik olan istiqrazlar təklifini genişləndirmişdir, başqa cür deyilsə, sekyuritizasiya maliyyələşdirmənin və risklərin investorlar və satıcılar üzrə diver-sifikasiyasına imkan verir. Doğrudan da, sekyuritizasiyanı kredit risklərinin sığortalanmasının yeni, innovasiyalı forması,

qaydası adlandırmaq da olar. Lakin bizcə sekyuritizasiya bundan başqa daha geniş maliyyələşdirmə, sövdələşmə, borcların örtülməsi, kredit risklərinin yenidən bölüşdürülməsini və s. əhatə edir.

NƏTİCƏ VƏ TƏFLİKLƏR

Kommersiya banklarının özəl banklarda aktiv və passivlərin idarə edilməsi mövzusunda aparılan tədqiqat işləri aşağıdakı nəticələri çıxartmağa imkan vermişdir:

1. Müasir dövrün ən kəskin problemlərindən biri makroiqtisadi inkişafın innovasiyalı modeli ilə firma və şirkətlərin özünümaliyyələşdirmə imkanlarının, tədbirlərinin düzgün əlaqələndirilməsidir, iri miqyaslı texniki yenidənqurma layihələrin maliyyələşdirməsidir, bu problemdən irəli gələn korporativ investisiya fondlarının yaradılması və ondan məqsədyönlü istiqamətdə istifadə edilməsidir. Burada müəyyən obyektiv meyarları, strateji məqsədləri və göstəriciləri nəzərə almaq lazımdır. Bu məqsədlə digər məsələlərlə yanaşı ölkələrin rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı və iqtisadiyyatın investisiya təminatlı səviyyəsini müəyyən etmək üçün respublika Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən istər mikro - firma və şirkətlər və istərsə də makroiqtisadi səviyyədə aşağıdakı göstəricilər üzrə rüblük və illik hesabat formasının, qaydasının müəyyən edilməsi məqsədəuyğun olardı:

a) Milli innovasiyalı məhsulun ÜDM-da xüsusi çəkisi; b) Onun ÜDM-da kapital tutumu; c) ÜDM-da fond tutumu; ç) Onun kapital investisiyasında xüsusi çəkisi; d) İxrac olunan məhsulda xüsusi çəkisi; e) İnnovasiyalı məcmu məsrəflərin örtürülməsi, səmərəliliyi.

Bütün bunlar həm milli məhsulun texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi çeşidinin yaxşılaşdırılması, həm də bazar mövqeyinin möhkəmləndirilməsi vasitəsilə firma və şirkətlərin maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşmasına müsbət təsir edə bilər. Ona görə də yalnız investisiya fondlarının yaradılması ilə məhdudlaşmaq kifayət deyildir. Milli innovasiyalı iqtisadi inkişaf baxımından bütövlükdə müasir dövrdə milli innovasiya sisteminin formalaşması zəruridir. Bu sistem bizcə birinci növbədə milli investisiya fondu ilə yanaşı firma və şirkətlərin həm yığım və həm də ehtiyat fondları, habelə investorların xüsusi vəsaitlərini və intellektual kədr potensialım əhatə etməlidir. Postsovet ölkələrində azad kapital bazarının zəif inkişaf etməsi və vençur kapitalının formalaşmasındakı problemlər yuxarıda göstərilən innovasiyalı sistemin yaradılmasını bir daha zəruri edir. Bu baxımdan burada aktivlərin sektürizatsiyasının

və onun investorların maliyyə resursları ilə birbaşa əlaqələndirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, sektürizatsiya ilə əlaqədar hətta risklərin təsnifatı belə indiyənə kimi bir problem olaraq qalmaqdadır. Əlbəttə, gələcəkdə innovasiya sistemində bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi xüsusi ixtisaslaşmış vençur kapitalı fondlarının bir investisiya mənbəyi kimi fəaliyyət göstərməsi və onun - vençur kapitalının biznes fəaliyyəti ilə əlaqələndirməsi postsovet dövlətlərində gələcəkdə özünə geniş yol tapa bilər. Əlbəttə, burada dövlətin müəyyən requlyativ söyləri də müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də müasir dövrdə maliyyə problemləri, aktivlərin bazar qiymətləndirilməsi və real iqtisadi sferalarda modernizasiya tədbirləri paralel, alqoritmik və sinergetik qaydada aparılmalıdır. Əks təqdirdə nəinki problemlı aktivlərin, kreditlərin, bütövlükdə problemlı bankların özlərinin mövcudluğu, kredit portfeli keyfiyyətinin pisləşməsi kimi xoşagəlməz hallar baş verə bilər.

3.Ən vacib məsələlərdən biri bank kapitalının tərkibi və strukturunun (daimi səhmi kapitalı, nəzərdə tutulan ehtiyatlar - bölüşdürülməmiş mənfəət hesabına əmələ gələn ehtiyatlar və s.) nisbətən optimallaşdırılması, kapital həcmi ilə borc həcmının düzgün əlaqələndirilməsi, kredit risklərinin diversifikasiyası, bankların kredit vermə qabiliyyəti üzrə reyting sisteminin təkmilləşdirilməsi, habelə banklardan kənar nəğd pulun (MO) miqdarının azaldılmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikada banklardan kənar nəğd pul kütləsi 1995-ci ildə 120,5 milyon manat olduğu halda. 2009-cu ildə 4174,8 milyon manat təşkil etmişdir.

4.Bir qayda olaraq risklər istər nəzəri-metodoloji və istərsə də praktiki baxımdan aktivlər üzrə öyrənilir, təhlil edilir. Bizcə, risklər həm də passivlər üzrə öyrənilməlidir. Çünki onların yerləşdirilməsi, onlara təsir edən amillərin sistemli halda qruplaşdırılması, Mo, M1 pul kütlələri, xüsusi olaraq nəğdsiz pul kütlələri arasındakı əlaqələrin idarə edilməsi transmilli kanal baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu problem həm də sahəvi kreditləşmə istiqamətləri, kreditlərin strukturu, kreditləşmə miqyası, şirkət riskləri cəhətindən də makroiqtisadi və korporativ baxımından da sistemli halda nəzərdən keçirilməlidir. Əlbəttə, burada kredit

risklərinin düzgün qiymətləndirməsi, bütövlükdə maliyyə sektorunun fəaliyyətinin tənzimlənməsi, maliyyə törəmələri üzrə əməliyyatlarda spekulativ halların məhdudlaşması, aktivlərin özlərinin sekyutizasiyası da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həm də kredit törəmə vasitələrinin də mühüm əhəmiyyəti vardır. Ona görə də svop, opsiyon, forvard və digərləri kredit sv'op, ilkin defolta qədər olan svop, tam gəlir svopu, indeks svopu, kredit notu (qiymətli kağızlar üzrə), kredit spreadinə forvard, kredit spreadinə opsiyon istiqamətində kredit törəmələri kimi nəzərdən keçirməsi məqsədəuyğun olardı. Bu da aktivlərin və digər indikatorların real və nominal bazar dəyərləri arasındakı fərqləri nəzərə almağa, bu prosesləri idarə etməyə imkan verərdi. Dünya təcrübəsi göstərir ki, makroiqtisadi tarazlığın pozulması, pul kütləsi təklifinin həddindən çox olması, daxili kreditin ÜDM-da xüsusi çəkisinin həddindən artıq artması, ixrac gəlirinin azalması və s. kimi hallarda valyuta böhranına, kredit siyasətinin çatışmamazlıqlarına gətirib çıxara bilər. Burada qırxın həddindən artıq yüksək olması da yüksək kredit riski ilə assimilyasiya olunur, Bütövlükdə qırxın dəyişməsi bu və ya digər ölkənin iqtisadi vəziyyəti və bazar situasiyaları ilə şərtlənir. Bu baxımdan bank sektorunda, banklarda kredit potensialından, sərbəst pul vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunması yalnız mikro səviyyədə deyil, makro problemlərlə, nəgd pul məbləğinin həcmi, borc öhdəlikləri, likvit aktivlər üzrə gəlirlər, faiz xərcləri, spread, mənfəət üzrə marja, xalis faiz marjası kimi göstəricilər, resurslar və onların idarə edilməsi, resurs bazasının möhkəmlənməsi kimi problemlərlə bağlıdır.

5. Postsovet dövlətlərində, o cümlədən, respublikamızda qiymətli kağızlar bazarı hələki, iqtisadi artımın investisiyalı təminatında aparıcı mövqə tutmamışdır. Hətta qiymətli kağızların pul dövriyyəsində, ictimai təkrar istehsalda xüsusi bir əmtəə kimi çıxış etməsi konsepsiyası nəzəri-metodoloji baxımından iqtisadçılar arasında mübahisəli bir problem olaraq qalmaqdadır, Həm də indiyənə qədər maliyyə bazarı ilə fond bazarı anlayışları arasındakı fərqlər haqqında da vahid, eyni mənalı fikir birliyi yoxdur. Bizcə bunun başlıca səbəblərindən biri pul bazarı ilə digər qiymətli kağızlar bazarları, anlayışları arasında fərqi qoyulmamasıdır. Əlbəttə, «fond bazarı

anlayışı daha çox investisiya ilə bağlıdır. Bunun inkar etmək olmaz. Lakin pul, valyuta qiymətli kağızlar olsalar da onlara dividend gətirmə, faiz dərəcəsi, likvidlik törətmə, kapitalın ilkin və yenidən bölüşdürməsi, investisiya proeslərinin maliyyə təminatı, pul tədavülündəki roluna, bankların, xüsusi olaraq dövlətin investisiya strategiyası, borc öhdəlikləri baxımından həm öz məzmunu, həm də nəticə etibarilə, akkumilyasiya olunma və funksiyalarına görə digər qiymətli kağızlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Maliyyə bazarlarının, maliyyə sektoru ilə bağlı törəmə iqtisadi vasitələrin potensial və real risk yaratma meyillərinin idarə edilməsi də həmin problemlərin yumşaldılması baxımından vacibdir. Bir qayda olaraq universal tipli bankların fəaliyyəti səhm bazarları ilə əlaqədar olduqda risklərin səviyyəsi də yüksək olur. Maliyyə sabitliyi baxımından universal bankların mövcudluğu bir o qədər də məqsədəuyğun deyildir. Həm də maliyyə bazarlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və tənzimlənməsi işlərinin Respublika Qiymətli kağızlar komitəsinə həvalə edilməsi məqsədəuyğun olardı. Çünki qiymətli kağızlar bazarında bəzən bir-birinə əks olan istiqamətlər, sövdələşmələr, investorların səhm seçimində riskli, böhranlı kənarlaşmalar çox olur. Bu 2008-ci il böhranı zamanı ABŞ-da özünü daha qabarıq şəkildə göstərmiş, bir çox şirkətlərdə səhmlərin qiymətli 80-90% aşağı düşmüş, səhmlərin fəal və qeyri-fəal kotirovkasında ciddi nöqsanlar olmuşdur. Burada opsiyon imkanlarının düzgün qiymətləndirməsi, səmərəli opsiyon strategiyasının aparılmasının da böyük əhəmiyyəti vardır. Qəribə də olsa hətta «opsion» anlayışı belə iqtisadçılar arasında eüynimənalı kateqoriya kimi işlənilmir. Buununla belə, opsiyonlar təcili sövdələşmənin əsas forması kimi çıxış edir və onlar (opsionlar) törəmə maliyyə vasitələri ilə birbaşa bağlıdır. Buna görə də opsiyonla bağlı iqtisadi prosesləri, mexanizmləri özbaşına buraxmaq olmaz, əks təqdirdə bu sferada riskli proseslər özünü daha qabarıq halda göstərə bilər.

6.Fond bazarları ilə bağlı ən vacib problemlərdən biri həmin bazarlara geniş əhali kütləsinin iştirakının cəlb edilməsidir. Bu isə əhalinin həyat səviyyəsi, investisiya üçün yığım imkanları ilə müəyyən dərəcədə məhdudlaşır. Ona görə də

geniş xalq kütləsi üçün fond bazarında əlverişli şəraitin yaradılması məqsədilə maliyyə-kredit-bank tədbirləri, mexanizmləri haqqında düşünmək, fond birjalarında likvidliyin artırması, fond birjalarında katirovka mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, lazım gəldikdə səhmlərin dövlət alışıının təşkil edilməsi, bu sahədə dövlət himayəsi formalarının seçilməsi Özünü doğrulda bilər. Burada həmçinin dividend gətirən aktivlərinin spot-qiyməti, böhransız faiz dərəcəsi, forford kontraktları, ticarət formaları, fyuçers bazarının fəaliyyət mexanizmləri, parametrləri, fyuçers qiymətləri, aktivlərin forford və fyuçers qiymətlərinin müəyyən edilməsi qaydaları, onun uzunmüddətli kontraktlarla əlaqələndirilməsi, bütövdükdə qiymət və kontrakt mövqeyinin düzgün seçilməsi az əhəmiyyət kəsb etmir.

7. Digər risk növlərindən fərqli olaraq, əməliyyat üzrə risklər haqqında da iqtisadçılar arasında yetgin, birmənalı fikir formalaşmamışdır. Ona görə də bir tərəfdən əməliyyatlar üzrə risklər maliyyə risklərinin tərkib hissəsi kimi, eyni zamanda bazar və kredit risklərinin fərqli bir risk növü kimi özünü göstərir. Sözü geniş mənada biznes strategiyasının seçilməsi də bununla əlaqələndirir. Bəziləri isə bu riskləri texniki qüsurlarla, nəzarətin zəifliyi ilə, digərləri isə biznes-proseslərin özünün qeyri-səmərəli qurulmasından irəli gəldiyini bir səbəb kimi qeyd edirlər. Bəziləri əməliyyatlar üzrə riskləri nə bazar, nə kredit, nə də likvidlik risklərini daxil etmirlər. Lakin əməliyyatlar üzrə risklərə sinergetik vəhdətlikdə yanaşdıqda onların bir proses və fəaliyyət növü kimi həm öz çərçivəsində, həm də digər risklər sistemi ilə birgə, qarşılıqlı əlaqəli halda idarə olunmalıdır. Həm də Bazil Komitəsinin yeni müddəasına görə (2001 -cı il) əməliyyatlar üzrə riskləri yalnız zərər kimi, zərərin simvolu kimi qiymətləndirmək və tək cə fərmadaxili səhmlərin nəticəsi hesab etmək düzgün deyildir. Burada subyektivliyin, spekulyativliyin, bazar modelinin özlərinin də müəyyən çatışmamazlıqları vardır.

2. Başqa sferalarda olduğu kimi qiymətli kağızlar bazarının da öz strategiyası olmalıdır. Burada əməliyyatların açıqlığı və şəffaflığı, məqsədli seqmentlərin yaradılması, səhmlərdən düzgün istifadə olunması, baş verə biləcək tsiklik kənarlaşmaların təhlilindən tutmuş müvafiq makroiqtisadi problemlərə, tələb-təklif

arasındakı nisbətın proqnozlaşdırılmasın qədər olan məsələlər, habelə qiymətli kağızlarla əlaqədar investisiya layihələrinin səmərəliliyi, investisiya riskləri, gələcəkdə qiymətli kağızlar portfelinin optimallaşdırılması, risklərin, gəlirlərin, likvidlik və sərmayə qoyuluşlarının diversifikasiyası, «səbəb-nəticə» kontekstində riskəmələgötürücü amillərə sistemli yanaşılması nəzərdə tutulmalıdır.

8. Müasir dövrdə valyuta məzənnələrinin daha dəqiq, daha səhih modellər və prinsiplər üzrə idarə edilməsi ən başlıca makroiqtisadi problemlərdən biridir. Ayrı-ayrı valyutaların bir-birilə müqayisəli məzənnə səviyyəsi yalnız texniki qaydada deyil, onların ayrı-ayrı ölkələrdə alıcılıq qabiliyyətini, prioritetliyini, makroiqtisadi inkişafın ölkədaxili və xarici iqtisadi əlaqələri, ölkələrin tədiyyə balansını, idxal və ixrac qiymətləri arasındakı fərqi, pula tələb və təklif kimi məsələlər, habelə valyuta məzənnəsinin daha əlverişli rejimləri üzrə sistemli halda idarə edilməlidir. Həm də burada kapital axınının və müxtəlif valyuta əməliyyatlarının radikal qaydada liberallaşdırılmasının nəticələri qarşılıqlı şəkildə müqayisə olunmalı və kompleks halda idarə edilməlidir. Belə bir fakta diqqət yetirək: 1988-cı il 9 dekabrda etibarən SSRİ hökuməti müəssisələrə sərbəst valyuta qazanmaq səlahiyyətini verdi. Belə sərbəstlik ölkənin xammal bazasının, müəssisə daxili istehsal imkanlarının dağıdılmasına gətirib çıxardı. Sovet modeli şəraitində xarici bazara bu cür sərbəst çıxımın kobud səhvləri bir neçə ildən sonra dərk edildi və SSRİ prezidentinin 1990-cı il 2 noyabr tarixli qərarı ilə valyuta-hesablama əməliyyatlarında dövlətin valyuta inhisarı rejiminin bərpa edilməsi haqqında xüsusi fərman verdi. Valyuta məzənnələri, məzənnə rejimi bir çox problemlərlə yanaşı, bəzi makroiqtisadi indikatorlarla, bankların valyuta strukturları və s. ilə birbaşa bağlıdır. Buna görə də bir çox ölkələrdə forvard valyuta alqı-satqısı, svop sövdələşmələrini (svop Özündə forvard əməliyyatların da birləşdirir) valyuta risklərinin azaldılması baxımından əlverişli bir variant kimi qiymətləndirmək olar. Makroiqtisadi tənzimləmə baxımından Respublika Mərkəzi Bankının manatın möhkəmləndirilməsi üçün tədbirlərini, xüsusi olaraq Mərkəzi Bankın bank siyasəti haqqındakı 2030-cu il üçün Bəyanatını müsbət hal kimi qiymətləndirmək olar. Buna baxmayaraq, bir sıra ölkələrdə hələ də indiyə

qədər milli valyutaların möhkəmlənməsi və yaxud zəifləməsinin sosial-iqtisadi əhəmiyyəti, nəticələri eynimənah qaydada dərk edilmir. Bu baxımdan göstərdiyimiz kimi, bu problemə yanaşmanı respublikamızda haqlı olaraq pozitiv hal kimi qiymətləndirmək olar. Bərabər şərait daxilində problemə daha konkret yanaşma baxımından valyuta risklərinin sığortalaşmasında valyuta opsi' onlarının, svop əməliyyatlarının, forfard valyuta əməliyyatlarının, valyuta fyuçerslərinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Valyuta məzənnəsinin müəyyən edilməsində bir variant kimi aktivlərin özlərinin alqı-sat- qısının uçotu qaydasında müəyyən edilməsi də müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. «Aktivlər» qaydasında yanaşma «əmtə» yanaşmasını bir növ tamamlayır. Çünki valyutaya olan tələbat yalnız əmtə bazarında deyil, həm də aktivlər bazarında da müəyyən edilir. Əlbəttə, burada «aktivlər» və «əmtələr» qaydasında yanaşmanın mənfi-müsbət, zəif və güclü tərəfləri də vardır. Ona görə də valyuta siyasətində problemin bu cəhəti nəzərə alınmalıdır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu problemin kompleks və sistemli idarə edilməsi məqsədilə respublikanın Mərkəzi Bankının və yaxud Nazirlər Kabineti yanında xüsusi bir qurumun - Valyuta şurasının yaradılması məqsədəuyğun olardı.

Yuxarıdakı problem xeyli dərəcədə pul-kredit sisteminin, pul tədavülü, milli iqtisadi stabilliyin transmission mexanizminin təkmilləşdirilməsindən də xeyli dərəcədə asılıdır. Transmission mexanizmi obrazlı halda ötürücü mexanizm adlandırmaq olar ki, bu da fundamental iqtisadi problemlər, o cümlədən pula tələb və təklif, qiymət və maliyyə aktivləri, pul tədavülü, tədiyyə balansı, bankların (əsasən kommersiya banklarının) qiymətli kağızlar porfeininin dinamikası, onların likvidliyi, qiymətlərin stabilliyi, inflyasiyanın aşağı salınması kimi problemlərlə əlaqədardır. Bu, həm də qlobal bir problemdir. 2008-ci il qlobal böhranı nəinki milli dövlətlərdə, həm də qlobal səviyyədə maliyyəböhranının yumşaldılması məqsədilə ayrı-ayrı dövlətlər transmission mexanizm probleminə xüsusi diqqət yetirməyə başlamışlar. Ona görə də müasir dövrdə nəinki transmission mexanizminin konkret olaraq tətbiqi, istifadə olunması, həm də onun bir nəzəri-metodoloji problem kimi sistemli, kompleks qaydada öyrənilməsi son dərəcə vacibdir. Çünki transmission mexanizmin

əhəmiyyəti gələcəkdə daha da aktualJaşacaqdır. Müasir Qərb iqtisadçılarının, monetarizmin ən böyük nöqsanlarından biri tədavüldə olan pul kütləsinin artımını, pul təklifinin makroiqtisadi göstəricilərə təsirini, makroiqtisadi göstəricilərlə birbaşa əlaqəsini nəzərə almamaq dan ibarət olmuşdur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Banklar haqqında qanunu 1994
2. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi “Azərbaycanın statistik göstəriciləri” Bakı-2016
3. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının nizamnaməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 10 mart tarixli fərmanı
4. “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (10 dekabr 2004-cü il.)
5. “Sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu Bakı şəhəri, 25 iyun 1999-cu il № 696-IQ
6. A.Yeman. Azərbaycan Milli Ödəniş Sisteminin inkişaf tendensiyası: hüquqi və iqtisadi aspektlərin təhlili // Qanun. – 2009. - № 10
7. Abbasov Ə.M., Z.F. Məmmədov. Bank işi və e-bankçılıq. Bakı, 2003.
8. Abdullayev Ş.M. Əsgərova K. Bank işi. Bakı- 2009
9. Aslanov A.M –“Maliyyə və bank statistikasını”, Bakı-2014
10. Bağırov M. Bank işi. Bakı, 2003.
11. Bəyalı Ataşov “Maliyyə bazarları” Bakı: Koopersiya 2016
12. Dövlət maliyyəsi normativ- hüquqi aktlar toplusu// Elmi rəhbər: V.Z.Zeynalov. Bakı, Qanun, 2010. 1180 s.
13. Dünya ölkələrinin Mərkəzi Bankları. AR MB Beynəlxalq əlaqələr departamenti. Bakı, 2009
14. İbrahimov Z. Pul, kredit və banklar (suallara cavab). Bakı, 2009.
15. M.M.Bağırov- “Bank və bank əməliyyatları” (Ali məktəblər üçün dərslik), Bakı-2003
16. Məmmədov Z.F Finans iqtisadiyyatı. –Bakı: Qanun, 2003. - 375 c.
17. Məmmədov Z.F. Azərbaycan Milli Ödəniş Sisteminin inkişaf tendensiyası: hüquqi və iqtisadi aspektlərin təhlili // Qanun. – 2009. - № 10

18. Məmmədov Z.F. Dünya təcrübəsi kontekstində əmanət sığorta sistemi // Az.MEA RH. elmi-praktiki seminarının materialları. - Bakı: DQM, 25-26 may, 2006. C. 177-181.
19. Məmmədov Z.F. Ən yeni iqtisadiyyat. Bakı.-2001. 320 c.
20. Məmmədov Z.F. Maliyyə və kredit. Dərslik. – Bakı, 2008.
21. Məmmədov Z.F. Pul , kredit və banklar. Dərslik . Bakı, 2010.
22. Məmmədov Z.F. Qlobal böhranı və dövlətin antiböhran strategiyası: Dünya təcrübəsi və Azərbaycan realığı// Dövlət idarəçiliyi. № 1. – 2010.
23. Məmmədov Z.F. Qlobal böhranların şiddətlənməsi mühitində Azərbaycan Mərkəz Bankının pul siyasətinin istiqamətləri və makro – prudensial idarəetmə antikrizis tədbirləri // Qanun. – 2009. - № 12.
24. Məmmədov Z.F. Qlobal maliyyə böhranı kontekstində dövlət monetar idarəetmə sistemində antiböhran siyasət: dünya təcrübəsi və Azərbaycan modeli// AMEA-nın xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası. №2, 2010.c. 5-15.
25. Məmmədov Z.F. Qlobal maliyyə böhranı və ona qarşı tədbirlər paketi // Qanun. – 2009. - № 7
26. R.A.Bəşirov- “Bank işi”, Bakı-2016 (yeni çıxıb)
27. R.Əsgərova- “Pul, Kredit və Banklar”, Bakı-2007
28. Sadıqov E.M. Bank əməliyyatları. Bakı, 2010.
29. Sadıxov M., Məmmədov Z.F. Azərbaycan Respublikasında Pul-kredit siyasətinin baslıca istiqamətləri//Pul-kredit münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinin elmi-praktiki problemləri. - Bakı, Az.Dİİ. - Noyabr 24-25, 1999. 1 p.л.
30. Ş.Ə Abdullayev. Azərbaycanda bank sistemi və bank resurslarının idarə olunması. Bakı 2001-ci il.(ili çox köhnədir – baxın belkə yenisi çıxıb)
31. Ş.Ə Abdullayev., R.Y. Əsgərova. «Bank işi» Dərslik Bakı 2009
32. Xudiyev N.N Sığorta fəaliyyətinin əsasları Bakı, 2015
33. Xudiyev N.N Sığorta işi Bakı, 2003
34. Z.Məmmədov- “Pul,Kredit və banklar”(Dərslik), Bakı-2006
35. Zeynalov V. Z. Beynəlxalq maliyyə. Azərənşr. Bakı, 2010.

Rus dilində

- 36.** Мамедов З. Ф. Анализ и оценка банковских рисков // Известия СПбУЭФ. 2006. - № 3. 105. Мамедов З.Ф. Анатомия финансового кризиса. – СПб: Изд-во СПбГУ, 2005. -322
- 37.** Банковские риски. Издательство: КноРус, 2008 .
- 38.** Банковское дело Управление и технологии под ред. Тавасиева Учебник 2005. 671с.
- 39.** Банковское дело. под ред. Лаврушина О.И. М.- 2007.
- 40.** Банковское дело: современная система кредитования. под ред. Лаврушин М.- 2007. 4
- 41.** Гаджиев Дж.Ф. Денежно-банковская система и МБА.М.: «Финансы и статистика», 2008.
- 42.** Лаврушин О. И. Банковская система в современной экономике. М: КноРус. Монография. 2011. 360 с
- 43.** Плотников А.В. Новые возможности банковского страхования //Банковские технологии. 2003. №11.
- 44.** Руденко Д.А. Благоволение банка серьезный козырь в борьбе страховщиков за страхование имущества юридических лиц //Банковское обозрение. 2007. № 9.
- 45.** Федосов Е.А. Интеграционные процессы в банковском и страховом бизнесе //Банковское дело. 2011. № 6.
- 46.** Холмс Э. Риск-менеджмент/Пер. с англ. М.: Экспо, 2007.
- 47.** Хорунжей М. Дорога в будущее стратегический союз банкиров и страховщиков //Аналитический банковский журнал. 2007. №1.
- 48.** Цикалюк С.А. Сотрудничество банков и страховых компаний многопланово //Деньги и кредит. 2012. № 3.
- 49.** Элик М.Э. Основные тезисы из конференции «Страхование банковских рисков» //Банковское обозрение. 2007. № 2.

Türk dilində

50. Zahid Farrux Mamedov., Ahmet Yeman. Azerbaycanın kredi ve para sistemi: günümüzdeki özellikleri ve gelişme yönü // Maliyyə ve finans yazıları. Sayı Nisan 2010. // Türkiye. 51-77

Резюме

Банкам необходимо сделать определенную сумму денег для осуществления коммерческой деятельности. Специфика банков заключается в том, что они, с одной стороны, временно выводятся из разных источников и, с другой стороны, отвечают потребностям предприятий, организаций и людей, нуждающихся в финансовых ресурсах.

С переходом на модель рыночной экономики условия функционирования банковской системы резко изменились. Эти изменения объясняются главным образом существенным сокращением ресурсов национального кредитного фонда; мобилизуя наличные деньги для банков, создавая новые условия для формирования конкуренции за формирование рынка банковских ресурсов и зарабатывания денег между банками.

Summary

Banks need to make a certain amount of money to carry out commercial activity. The specificity of the banks is that they, on the one hand, temporarily withdraw from various sources and, on the other hand, meet the needs of enterprises, organizations and people in need of financial resources.

With the transition to a market economy model, conditions for the functioning of the banking system have changed dramatically. These changes have been explained primarily by the substantial narrowing of the resources of the national credit fund; mobilizing cash for banks, creating new conditions for the formation of competition for the formation of a bank resource market and making money between banks.